

Dopreporodni latinski rječnici

Kunštek, Monika

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:380783>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Monika Kunštek

DOPREPORODNI LATINSKI RJEČNICI

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
STUDIJ HRVATSKOG LATINITETA

MONIKA KUNŠTEK

DOPREPORODNI LATINSKI RJEČNICI

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. Tamara Tvrtković

Zagreb, 2020.

Sažetak

Faust Vrančić, Jakov Mikalja, Juraj Habdelić, Ljudevit Lalić, Pavao Ritter Vitezović, Ardelio Della Bella, Ivan Belostenec, Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić predstavljaju imena velikih hrvatskih leksikografa koji su svojim djelima snažno utjecali na razvoj i standardizaciju hrvatskog jezika. Svaki od ovih autora svojim je rječnikom uvelike doprinio razvoju kako kulturnog tako i nacionalnog identiteta, a budući da su nastali u doba koje je posebno okarakterizirala borba za vlastiti jezik, predstavljaju ključan izvor za proučavanje tadašnje jezične situacije. Posebnost rječnika ovih autora leži u činjenici da se većina njih opredijelila za pisanje višejezičnog rječnika, unutar kojeg su uvrstili jezike važne za hrvatska područja. Latinski je, kao tadašnji službeni jezik velikog broja europskih zemalja, bio dijelom svakog od njih. Temeljem analize svakog rječnika zasebno, u radu se pokušava prikazati važnost latinskog jezika i definirati uloga koju je odigrao u formiranju danas standardnog hrvatskog jezika.

Ključne riječi: hrvatski leksikografi, rječnici, latinski jezik, standardni hrvatski jezik

Abstract

Faust Vrančić, Jakov Mikalja, Juraj Habelić, Ljudevit Lalić, Pavao Ritter Vitezović, Ardelio Della Bella, Ivan Belostenec, Franjo Sušnik and Andrija Jambrešić are several names of great Croatian lexicographers who, along with their work, made a significant impact on development and standardization of Croatian language. Each one of these authors, through their dictionaries, contributed to the development of cultural, but also of national identity, and since they worked in times of national awakening, they present one of the key sources of studying the language situation of that time. The special feature of these authors' dictionaries lies in the fact that most of them were committed to writing multilingual dictionaries, within which they included languages important for Croatian areas. Latin, as the official language of a large number of European countries at the time, was part of each of these dictionaries. Based on the analysis of each dictionary separately, this paper tries to show the importance of Latin language and define the role it played in the formation of the standard Croatian language which we use today.

Keywords: Croatian lexicographers, dictionaries, Latin language, standard Croatian language

Sadržaj

1. UVOD	1
2. ULOGA, DOPRINOS I VAŽNOST LATINSKOG JEZIKA U HRVATSKOJ POVIJESTI	2
3. „AETAS AUREA“ LATINISTIČKE LEKSIKOGRAFIJE	3
4. FAUST VRANČIĆ I NJEGOV <i>DICTIONARIUM QUINQUE NOBILISSIMARUM EUROPAE LINGUARUM</i>	4
4.1. <i>Vita Fausti Verantii</i>	4
4.2. <i>Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae</i>	6
5. JAKOV MIKALJA I NJEGOVO <i>BLAGO JEZIKA SLOVINSKOGA</i>	9
5.1. <i>Vita Iacobi Micalia</i>	9
5.2. <i>Blago jezika slovinskoga illi Slovník</i>	11
6. JURAJ HABDELIĆ I NJEGOV <i>DICTIONAR</i>	16
6.1. <i>Vita Georgii Habelich</i>	16
6.2. <i>Dictionar</i>	17
7. LJUDEVIT LALIĆ I NJEGOV TROJEZIČNI RJEČNIK	21
7.1. <i>Vita Ludovici Lalich</i>	21
7.2. <i>Dictionarium latino-italico-illyricum</i>	22
8. PAVAO RITTER VITEZOVIĆ I NJEGOV <i>LEXICON LATINO-ILLYRICUM</i>	24
8.1. <i>Vita Pauli Ritter Vitezovich</i>	24
8.2. <i>Lexicon Latino-Illyricum</i>	26
9. ARDELIO DELLA BELLA I NJEGOV <i>DIZIONARIO</i>	30
9.1. <i>Vita Ardelii Della Bella</i>	30
9.2. <i>Dizionario italiano-latino-illirico</i>	31
10. IVAN BELOSTENEC I NJEGOV <i>GAZOPHYLACIUM</i>	36
10.1. <i>Vita Joannis Bellosztenecz</i>	36
10.2. <i>Gazophylacium</i>	36
11. FRANJO SUŠNIK, ANDRIJA JAMBREŠIĆ I NJIHOV <i>LEXICON LATINUM</i>	41
11.1. <i>Vita Francisci Sussnik</i>	41
11.2. <i>Vita Andreae Jambressich</i>	42
11.3. <i>Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples</i>	43
12. PRIKAZ RIJEČI U RJEČNICIMA	47
13. EUROPSKI RJEČNICI TADAŠNJEG DOBA	51
14. ZAKLJUČAK	54
POPIS LITERATURE	56

1. UVOD

Rječnici su, kao priručnici za očuvanje jezika, neodvojiv dio svakog kako kulturnog, tako i nacionalnog identiteta. Koliko su zapravo latinski rječnici bitni za razvoj hrvatskog jezika i njegove standardizacije, odnosno koliku važnost u tom procesu ima latinski jezik, pokazat će se u ovom radu. Kako bi se izbjegla svaka konfuzija vezana uz terminologiju, naziv dopreporodno doba u kontekstu rječnika treba shvatiti kao razdoblje od 16. stoljeća pa sve do sredine 18. stoljeća, a ne u povijesnom kontekstu tradicionalno omeđeno razdoblje od 1790. do 1835. godine.

Upravo je spomenuto doba obilježila značajna borba za vlastiti jezik, u čemu je presudnu ulogu odigrao latinski jezik. Zbog toga je prvi dio ovog rada posvećen važnosti, ulozi i doprinosu latinskog u razvoju hrvatskog, nakon čega je objašnjena takozvana „*aetas aurea*“ zajedno s nabrojanim predstavnicima i njihovim djelima. Tako je u glavnom dijelu ovog rada riječ o Faustu Vrančiću, Jakovu Mikalji, Jurju Habdeliću, Ljudevitu Laliću, Pavlu Ritteru Vitezoviću, Ardeliju Della Belli, Ivanu Belostencu te Franji Sušniku i Andriji Jambrešiću i njihovim životnim djelima, točnije znamenitim rječnicima. U tom se kontekstu iznose biografije spomenutih autora zajedno s opisom njihovih rječnika, pri čemu je posebna pozornost usmjerena na latinski jezik. Posebna se pažnja pridaje analizi predgovora te prikazu različitih naziva za hrvatski jezik.

Kako bi se približio sadržaj svakog rječnika, nakon obrade i prikaza svakog od njih, daje se uvid u obliku tablice s prikazom odabranih riječi iz svih rječnika i promatraju se jezične sličnosti, odnosno razlike. Da bi se naglasila pripadnost hrvatske leksikografije europskoj, prije zaključnih stavki dodaje se poglavlje o europskim rječnicima tadašnjeg doba i izlažu se uzori, odnosno izvori kojima su se hrvatski leksikografi služili. Na samom se kraju ovaj diplomski rad zaokružuje zaključkom s naglaskom na bitnim odrednicama obrađenog razdoblja i sažetkom glavnih karakteristika rječnika s ciljem prikaza značaja latinskog jezika osobito u kontekstu standardizacije hrvatskog jezika.

2. ULOGA, DOPRINOS I VAŽNOST LATINSKOG JEZIKA U HRVATSKOJ POVIJESTI

Važnost latinskog jezika nedvojben je na čitavom europskom području, a posebice za hrvatsku povijest, kulturu i jezik. Prvi kontakt latinskog jezika i hrvatskih plemena zbio se na prijelazu iz 7. u 8. stoljeće kada su na područje nekadašnjih rimskih provincija Dalmacije i Panonije doselili Hrvati. Kao „doseljenici“, preuzeli su jezik rimskih provincija, koji je postupno od 9. stoljeća ostao jezikom liturgije, a postajao jezikom diplomacije, školstva i pismenosti na njihovom području, gdje se zadržao sve do 19. stoljeća kada njegovu ulogu u potpunosti preuzima hrvatski jezik. Dakle, u pitanju je razdoblje od „deset stotina“ godina jezične prevlasti latinskog jezika na hrvatskom području, tako da se može reći kako latinski na hrvatskom području, uz hrvatski, predstavlja drugi materinski jezik.

Latinski jezik godinama je služio Hrvatima kao obrana za očuvanje svog identiteta, kako jezičnoga, tako i političkoga. Bio je i jezik crkvenog bogoslužja te je tako stvorio jaku povezanost hrvatskog područja s cijelim katoličkim svijetom. Budući da je godinama bio službeni, uveden je u škole kao nastavni jezik koji se učio ne samo pasivno, kroz čitanje djela klasičnih latinskih autora, nego i aktivnim izražavanjem misli i sudjelovanjem u razgovorima. Osim u upravi, školstvu, književnosti i znanosti kao javnim dijelovima života, latinski je također svoje mjesto imao i u privatnom životu viših slojeva društva. Hrvatskom plemstvu pripadala je stoljećima njegovana tradicija korištenja latinskog kao sastavnog dijela identiteta, budući da je latinski predstavljao simbol obrazovanosti i elite. No, kako je kao takav bio poprilično dominantan, većini je nepismenog naroda zadavao muke i iziskivao otpore, te je tako počeo narušavati homogenizaciju hrvatskog društva (SIKIRIĆ ASSOULINE 2009, 261–262).

Poznato je kako je od 15. do 18. stoljeća hrvatsko stvaralaštvo bilo dvojezično, dakle ravnopravno su se koristili i hrvatski i latinski jezik. Naime, latinski je svoje povlačenje započeo u 18. stoljeću prepuštajući mjesto nacionalnim jezicima, ali se ipak uspio održati na područjima znanosti i književnosti. Generalno gledajući, okosnica čitave ondašnje hrvatske književnosti bila je latinska. Većina autora, koji se danas smatraju hrvatskim, vrlo često niti jedno djelo nisu napisali na hrvatskom. Takva se situacija proteže sve do 1843. godine, kada je Ivan Kukuljević Sakcinski održao prvi govor na hrvatskom jeziku u Hrvatskom saboru i tako se uloga latinskog jezika počela marginalizirati. Naime, latinski je svoju službenu ulogu održao u Kraljevstvu Hrvatske, Dalmacije i Slavonije sve do 1847., a još bar dvije godine su se u gimnazijama predavanja održavala tim jezikom.

Jezik koji je toliki niz godina bio službeni na području današnje Hrvatske i nesebično sudjelovao u formiranju narodnog jezika koji ga je kasnije zamijenio, svakako zaslužuje veliku pažnju i divljenje.

Quot linguas calles, tot homines vales, izreka je koja dovoljno dobro opisuje hrvatske latiniste, pogotovo one koji su se okušali u leksikografskom poslu. Koliko su to oni jezika govorili, što je za njih predstavljao latinski jezik, kako su se „snašli“ s dva materinska jezika i što su ostavili današnjim generacijama, pokazat će se u nastavku ovog preglednog rada.

3. „AETAS AUREA“ LATINISTIČKE LEKSIKOGRAFIJE

Razdoblje od 1649. do 1742. godine obilježeno je kao zlatno razdoblje leksikografskih pokušaja znamenitih hrvatskih latinista (VONČINA 2003, 461). Ovo razdoblje između baroka i prosvjetiteljstva predstavlja potpuni procvat dopreporodne hrvatske jezikoslovne misli, budući da je u tom vremenskom periodu nastalo 5 tiskanih i 4 rukopisna rječnika hrvatskog jezika. Latinski jezik je, kao sastavni dio kulturnog identiteta, sadržan u svakom od njih. Kako bi se naglasila posebnost ondašnjih rječnika, valja spomenuti da je u 5 od njih 9 ponuđen jezik naroda s kojima su u nekom vremenskom periodu Hrvati bili u doticaju, bilo da je riječ o turskom, talijanskom, njemačkom ili mađarskom jeziku (VONČINA 2003, 461). Funkcija takvih višejezičnih rječnika bila je poprilično široka. U prvom planu služe za razumijevanje među narodima, točnije, pružaju pomoć kako strancima u što boljem snalaženju na hrvatskom području, tako i „domaćim ljudima“ prilikom odlaska u strane zemlje. Usko povezano s time, iskače i povezanost s mladima kojima bi takvi rječnici uvelike pomogli prilikom studiranja na talijanskim, austrijskim ili ugarskim sveučilištima. U drugom je planu pak dublja i značajnija funkcija sadržana u svakom od njih. Naime, u navedenom su razdoblju rječnici doprinijeli razvoju i standardizaciji hrvatskog jezika uopće udarivši prve i prave temelje, na kojima hrvatski počiva i danas.

Nakon početnog zaleta i tiska prvog takvog rječnika od strane glasovitog Fausta Vrančića iz 1595. godine, slijedi dugi zastoj u leksikografskom smislu. Upravo zbog te poprilično duge stanke Vrančić godinom objavljivanja svojeg rječnika ne pripada ovom razdoblju, ali svakako predstavlja njegov važan dio. Naime, Vrančić je svojim djelom postao pravi uzor svim ostalim leksikografima koji su nakon njega djelovali u zlatnom razdoblju i kao takav udario je temelje razvoja višejezičnih rječnika na hrvatskom području. Iz tog mu je razloga pripalo prvo mjesto u ovom radu, nakon čega kronološkim redom slijede njegovi „nasljednici“, koji su međusobno

jedni na druge utjecali. U ovaj su rad tako uklopljeni svi predstavnici „*aetas aurea*“ osim Muhameda Hevajija Uskufija i Ivana Tanclingera Zanottija. Kako Uskufijev rječnik uključuje bosanski i turski, a kao takav ne sadrži latinski jezik, sasvim je jasno zašto nije uključen u glavni dio ovog rada. S druge se pak strane nalazi Zanottijev talijansko-hrvatsko-latinski rječnik koji bi sa svim svojim uključenim jezicima mogao biti predmetom ovog rada, no on to ipak nije. Naime, budući da se ovaj rječnik i danas nalazi u rukopisu, poprilično je teško doći do njega pa zbog toga nije uklopljen u ovaj rad.

4. FAUST VRANČIĆ I NJEGOV *DICTIONARIUM QUINQUE NOBILISSIMARUM EUROPAE LINGUARUM*

4.1. *Vita Fausti Verantii*

Faust Vrančić, hrvatski humanist, polihistor, izumitelj, povjesničar, pisac i leksikograf rođen je 1. siječnja 1551. godine u Šibeniku u uglednoj patricijskoj obitelji (*OPĆA ENCIKLOPEDIJA* (dalje *OE*) 1982, 590). Svoje školovanje započinje u rodnom Šibeniku, nastavlja ga u Požunu kod strica Antuna, crkvenog vjerodostojnika, diplomata, humanista i jednog od najutjecajnijih osoba u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu tadašnjeg doba, a završava ga u Italiji, točnije u Padovi i Veneciji, studirajući pravo, filozofiju, fiziku i matematiku. Nakon završetka studija 1572. godine, premda se želio nastaniti ili u Veneciji ili u Padovi, ipak se vraća u Ugarsku, gdje ostaje godinu dana, sve do iznenadne stričeve smrti. Vrativši se u Italiju, nastanjuje se u Rimu i počinje se kretati u društvu hrvatskih intelektualaca i uglednih ličnosti tadašnjeg doba. Godine 1579. postaje zapovjednikom grada Veszpréma i upraviteljem svih biskupijskih imanja na području županija Zala, Győr i Somogy, a samo dvije godine poslije, imenovan je tajnikom rimsko-njemačkog cara i ugarsko-hrvatskog kralja Rudolfa II., što je rezultiralo time da se odseli na carski dvor u Prag (BORIĆ i HALIĆ 2018, 12–14). Tamo je okupio kulturni krug poznatih europskih humanista, umjetnika, znanstvenika i graditelja, što mu je omogućilo da sudjeluje u visokoj europskoj politici te da proširi svoje već ionako svestrane poglede i interese. Sljedeće razdoblje života od 1594. do 1598. godine provodi u Dalmaciji i Italiji, koje su mu poslužile kao inspiracija za književno stvaralaštvo i za bavljenje leksikografijom. U Ugarsku se ponovno vratio 1598. godine na nagovor Rudolfa II., koji ga je proglasio čanadskim biskupom i dodijelio mu dužnost kraljevog tajnika za Ugarsku i Transilvaniju (BORIĆ i HALIĆ 2018, 43). Sedam godina kasnije, nezadovoljan državnom službom napušta Ugarsku, odlazi u Rim, gdje se pridružuje redu sv. Pavla, takozvanom redu barnabita, i odriče se biskupske časti

(BORIĆ i HALIĆ 2018, 19). U Rimu je narednih desetak godina djelovao i pisao, sve dok ga nije zadesila teška bolest. Odlučivši se vratiti u svoju domovinu, kreće na put prema rodnom Šibeniku, ali nažalost, u tom naumu nije uspio, bolest je bila brža i nadvladala ga je 20. siječnja 1617. u Veneciji, u kojoj se zaustavio kako bi objavio svoja dovršena djela. Njegovo je tijelo preneseno i pokopano zajedno s njegovim djelima u crkvi sv. Marije u Prvić Luci na otoku Prviću, upravo u skladu s oporukom koju je netom prije smrti napisao. Posmrtni govor za njega držao je Ivan Tomko Mrnavić u šibenskoj katedrali, 22. veljače 1617. godine (BORIĆ i HALIĆ 2018, 30).

Premda je većinu svog života proveo izvan granica domovine, ipak je sačuvao svijest o vlastitom identitetu i svojim je bogatim opusom pokazao duboku povezanost s rodnim krajem. Kao čovjek svestranih interesa i stečenim bogatstvom umijeća i znanja u doba renesanse, pravi je primjer čovjeka utjelovljenog pod nazivom *homo universalis* o čemu dakako svjedoče njegova mnogobrojna djela. Na hrvatskom jeziku ostavio nam je knjižicu *Život nekoliko izabranih divic*, posvećenu opatici i redovnicama benediktinskog samostana sv. Spasa u Šibeniku i objavljenu 1606. godine kada je boravio u Rimu. Ostala djela koja je napisao bila su na latinskom jeziku. Zasigurno je ostao zapamćen na području tehnike zahvaljujući djelu *Machinae novae*, u kojem je razradio nove izume, projekte i konstrukcije, među kojima se posebno ističe *homo volans*, konstrukcija i preteča padobrana. Nadalje, sklonost filozofiji pokazao je djelima koja se bave logikom i etikom, poznatim filozofskim disciplinama. Riječ je o djelima od kojih je prvo *Logica suis ipsius instrumentis formata* objavljeno u Veneciji 1608. godine, a drugo *Ethica christiana* tiskano dvije godine kasnije (BORIĆ i HALIĆ 2018, 20–21). Kao čovjek različitih interesa, napisao je niz drugih djela, ali ovdje su nabrojana samo najpoznatija. Preostaje spomenuti još jedno djelo, koje je najbitnije za ovaj rad, budući da je početno za razvoj dopreporodne leksikografije. Naravno, u pitanju je rječnik ovog znamenitog čovjeka pod nazivom *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*, o kojem će više biti riječi u nastavku.

4.2. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*¹

U Veneciji je 1595. godine tiskan prvijenac hrvatske leksikografije, dakle prvi cjeloviti rječnik hrvatskog jezika pod nazivom *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae (Venetiis, apud Nicolaum Morettum)*. Autor ovog svjetski poznatog višejezičnog rječnika upravo je već spomenuti Šibenčanin i vrlo uspješan „svaštar“, Faust Vrančić. Na naslovnoj strani rječnika nalaze se naslov, nazivi jezika koje sadrži, ime tiskara te mjesto i godina tiskanja. Možda bi bilo za očekivati da se ondje pojavljuje i ime autora, no u ovom djelu to nije slučaj, autorovo ime saznajemo tek u predgovoru. Umjesto imena autora, naslovna strana sadrži omašku koja se najvjerojatnije potkrala prilikom tiskanja, a odnosi se na riječ u nazivu djela. Umjesto riječi *Dalmatica*, koja bi označila dalmatinski, hrvatski naziv jezika stoji *Dalmatiae*, no to se pak ispravlja na ostalim stranicama.

Kad je riječ o *Dictionaru* Fausta Vrančića, u pitanju je omanja knjiga unutar koje se nalazi peterojezični rječnik organiziran u pet uskih stupaca na 128 stranica. Ova knjiga, uz sam rječnik kao glavni dio, sadrži i tri predgovora, koji se nalaze odmah nakon naslovne strane i zauzimaju šest nenumeriranih stranica. Naime, riječi u ovom rječniku raspoređene su u pet stupaca redoslijedom koji je predstavljen u naslovu. Stoga latinski predvodi nabrojenu skupinu predstavljajući polazišni jezik, a nakon njega redom slijede talijanski, njemački, hrvatski i mađarski jezik. Pretpostavlja se da se Vrančić ipak poslužio izdanjima tada postojećeg Calepinusova rječnika preuzevši latinske natuknice, ali i njihove talijanske i njemačke prijevode, dok je hrvatske i mađarske prijevode unosio prema vlastitom znanju (LISAC 2007, 12). Vrančićev rječnik napisan je u skladu s načelima suvremene leksikografije, imenice se nalaze u nominativu, glagoli u infinitivnom obliku, dok pridjevi stoje u nominativu muškog roda, zajedno s nastavcima za ženski i srednji rod, upravo onako kako je i danas praksa u latinskim rječnicima. U svoj je rječnik uvrstio 5 411 abecedno poredanih latinskih natuknica i prema njima je formirao ostale tako da se unutar rječnika nalazi otprilike 25 000 riječi izuzev početnih predgovora, što svakako nije mali broj. Dakako, u toj su mu se količini potkrale neke praznine. Naime, za 38 natuknica ne postoji hrvatski prijevod, dvije riječi nemaju prijevod na njemački, jedna na talijanski, dok posljednji stupac rječnika sadrži jednak broj riječi kao i

¹ Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Faust VRANČIĆ, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae*, pretisak prema izvorniku 1595. godine, uredio Slavko Goldstein, Novi Liber, Zagreb, 1992. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog rječnika.

početni. Zanimljivo je koliki je nesrazmjer između potpunosti hrvatskog i mađarskog stupca, koje je, kako je i ranije spomenuto, zbog nepostojanja ničeg sličnog, pisao prema vlastitom znanju. Prema tome se može zaključiti kako je dosta slabije poznao i rjeđe se koristio hrvatskim nego mađarskim, čemu, dakako u prilog ide činjenica da je više boravio u mađarskim zemljama. Čak je i sam spoznao navedenu činjenicu i o poznavanju materinskog jezika progovorio u predgovoru djela *Život nekoliko izabranih divic: „Vele-mi-yeszt mucsno bijlo ovo malo piszati, yedno da-szaam malim ditetom buduchi, kako znati morete, iz nasee zemlyee izvedeen, i ni-szaam potle vele dugoval sza lyudij nasega yazika : drugo da ovij nas yazik koyimsze szada u nasoy zemlyj govorij, kruto yeszt sz Italianzkim szmutyen, toliko da trudno i ne dobro nahodyaah nasa cselaa szlova“* (VRANČIĆ 1606, 4).

Rječnik se uz sam popis riječi i njihovih prijevoda na četiri različita jezika sastoji i od šest nenumeriranih stranica s predgovorima. U pitanju su tri uvodna članka, a odmah nakon naslovne strane slijedi prvi u obliku posvete čiji naslov glasi: *Admodum reverendo viro, D. Alfonso Carrilio. Author Salutem*. Riječ je o Alfonsu Carrillu (1553–1618), španjolskom isusovcu, profesoru teologije i superioru u Transilvaniji, gdje se upoznao, prijateljio i s Vrančićem povezao kroz brigu i interes za Crkvu (HORVAT 2001, 4). Učvrstivši prijateljstvo, Carrillo je postao jedan od glavnih poticaja za objavljivanje rječnika: *ut tuae plurimorumque amicorum voluntati satisfacerem, tandem in luce edidi*. Obojica su, saznaje se, sudjelovali u osnivanju Akademije hrvatskog jezika u Rimu 1599. godine (HORVAT 2001, 4). U ovoj posveti posebnu pažnju privlači početak u kojem autor govori kako je ovo djelo sastavio *ante multos annos*, što je izazvalo problem kod pisaca koji su se time bavili. Vrlo je teško odrediti točnu godinu nastanka rječnika kad za to ne postoje provjerene činjenice. Prilikom istraživanja, istraživačima je pomogao treći predgovorni članak koji donosi pjesmu pod naslovom *In Dictionarium quinque linguarum nobilis et praeclari viri Fausti Verantii, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestati etc. A secretis hungaricis, Hieronymus Arconatus eidem caesareae maiestati ab Epistolis bellicis*, na temelju koje se ustanovilo da je Vrančić svoj rječnik u rukopisu završio već prije 1590. godine. Naime, autor ove pjesme je češki (sleški) humanist *Hyeronymus Arconatus Leorinus Silesius*, koji je 1590. godine u Beču objavio zbirku pjesama, među kojima se nalazila i pjesmica iz Vrančićeva rječnika (PUTANEC 1971, 6–7). Može se, dakako, zaključiti da je Vrančić svoj rječnik završio još ranije i od toga, dakle, zasigurno više od pet godina. Iz prve se rečenice još saznaje kako je rječnik sastavio (*collegeram*) u *non multis diebus*. Dva su moguća rješenja ove izjave: ili je Vrančić samo preuveličao stvarnu situaciju kako bi sebe pohvalio, ili je u pitanju istina koja samo svjedoči o njegovoj sposobnosti.

Zasigurno je u pitanju prva pretpostavka, budući da se rijetko koje djelo ovakvog sadržaja može napisati u kratkom vremenu. U slučaju da se *collegeram* prevede riječju „složiti“, u smislu slaganja po abecedi ili samo prepisivanja u „završnu verziju“, dalo bi se više smisla napisanom, jer je Vrančić bez problema mogao u malo dana složiti rječnik imajući pri tom svu spremnu i složenu građu. Tomu u prilog ide nastavak ove posvete u kojoj iznosi kako se rječnik očituje kroz *has meas lucubrationes*. Dakle, u pitanju je zasigurno mnogo bdijenja i noćnog rada uz svijeće, no zanimljivo je kako riječ *lucubratio* u njegovom rječniku ne postoji. S druge pak strane, ovu je frazu moguće shvatiti i kao hiperboliziranje, što je jedno od stilističkih sredstava u humanističkim radovima (DUKAT 1925, 106).

U drugom se predgovoru autor direktno obraća čitaocu – *Author Benigno Lectori Salutem* i kaže da je u rječnik na početku namjeravao uvrstiti *Sclavonicam tantum atque Ungaricam linguam*, jer su svi ostali *hactenus vulgatae et exultae*. Iznosi da je latinski, talijanski i njemački pak dodao kako bi mnogima ugodio, a to čini samo zato što su jednostavni i što mu za njih nije potreban strani izvor. Najvjerojatnije je sam posjedovao latinsko-talijansko-njemački rječnik pa pod time misli da mu ne treba niti jedan drugi izvor. Ipak, kako bi na neki način zadovoljio želju pisanja hrvatsko-mađarskog rječnika i kako bi dodatno pokazao svoju učenost i dar za leksikografiju, sastavio je dodatak od pet strana pod nazivom *Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt*, koji je uvrstio odmah nakon sadržaja „regularnog“ petojezičnog rječnika i time udario temelje za razvoj etimološkog rječnika. U nastavku svog obraćanja čitatelju iznosi pravila izgovora za njemački, hrvatski i mađarski jezik. Za njemački jezik (*Teuthonica lingua*) objašnjava kako se narodi koji obitavaju prema sjeveru i zapadu po izgovoru razlikuju od onih koji stanuju prema istoku i jugu te da on kao tuđinac teško može razjasniti, ali da će ipak malo natuknuti: *A saepius O, pro E, A proferunt ; ita pro V, consonante F ; pro dupplici VV, B ; pro B, P ; Sch pro sola littera S, sed gravi sibilo prolata*. Pravila za izgovor proteže i za dalmatinski (*Dalmatica lingua*) i mađarski jezik (*Ungarica lingua*). Zatim obrazlaže kako je kao predstavnika slavenskih jezika odabrao dalmatinski, jer je među svima najčišći (kao i u Italiji toskanski jezik). Prilikom odabira riječi za svoj rječnik, Vrančić se usmjerio na riječi iz njemu poznatog svakodnevnog ruralnog života, zbog čega je najviše čakavskih, nešto manje štokavskih, a najmanje kajkavskih riječi. Činjenica da autor u svoj rječnik osim čakavskih uključuje i štokavske i kajkavske riječi pokazuje kako njegov „dalmatinski jezik“ obuhvaća više od samog čakavskog narječja karakterističnog za područje Dalmacije. Upravo je Vrančić koristeći sva tri narječja i ukazujući na razlike među njima, već u svoje doba započeo širiti ideju o formiranju standardnog hrvatskog jezika, čija su narječja njegov sastavni i prepoznatljivi dio.

Svoj predgovor nadopunjuje prikazom granica Dalmacije nekoć i u njegovo doba te spominje i sv. Jeronima i sv. Ćirila koji su za Slavene izmislili pisma.

Već spomenuta pohvalna pjesma predstavlja treći i posljednji predgovor. Iz nje se tek saznaje da je autor ovog rječnika Faust Vrančić. Svojim sadržajem poziva čitatelja neka slavi čovjeka koji je za njega sastavio taj rječnik. Govori kako više ne treba putovati u tuđe zemlje i tamo učiti jezike jer je *En VERANTIUS eleganter, apte, et docte, ipsemet elegans, politus, multa praeditus eruditione, vobis quinque simul, brevi libello linguas exhibet, ipse quas ad ungem callet*. Nalaže da ljudi prihvate to djelo, *quem vir tantus in occupatione tanta composuit* i neka po cijelom svijetu rašire *eius nomen, atque famam dignis laudibus*.

Posebnost ovog rječnika, uz to što je prvi hrvatski, leži i u tome što na posljednjih šest strana donosi popis *Deset Božjih zapovijedi, Apostolsko Vjerovanje, molitve Oče naš i Zdravo Marijo* i njihove prijevode na jezike sadržane u ovom rječniku. Vrančić je svojim djelom itekako utjecao na brojne leksikografe, kako hrvatske, tako i europske uopće. Među europskim leksikografima posebno iskače Čeh Petr Loderecker sa svojim *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice et Ungarice*, koji je na osnovu Vrančićeva rječnika dodao češki i poljski. Od hrvatskih leksikografa ondašnjeg vremena, Vrančić je utjecao na Mikalju, Belostenca te Ardelia della Bellu, koji će u ovom radu zauzeti odgovarajuće mjesto.

5. JAKOV MIKALJA I NJEGOVO BLAGO JEZIKA SLOVINSKOGA

5.1. Vita Jacobi Micalia

Isusovac i leksikograf Jakov Mikalja rođen je 31. ožujka 1601. godine u mjestu Peschica (Pještica) u Apuliji (HORVAT 2001, 495). Prema mjestu rođenja dugo se smatralo da je pravi Talijan, no istraživanjima se pokazalo da se ipak radi o moliškom Hrvatu, čija se obitelj iz Dalmacije, bježeći od Turaka, nastanila u talijanskoj pokrajini Molise (VONČINA 2003, 462). Nakon što je završio osnovno, srednje i humanističko obrazovanje, u listopadu 1628. godine stupa u isusovački novicijat Svetog Andrije u Rimu (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 3). Završivši dvogodišnji novicijat, poglavari su ga poslali u Dubrovnik, gdje je u naredne tri godine, dakle do 1633. pod mentorstvom rektora Bartola Kašića bio učitelj gramatike u isusovačkoj gimnaziji (HORVAT 2001, 498). Upravo je Kašić svojim književnim i gramatičkim idejama uvelike doprinio Mikaljinom radu i djelima kojima se posvetio. Vrativši se natrag u Rim, započinje

studij teologije i 1635. godine se zaređuje za svećenika, a u razdoblju od 1637. do 1645. godine kao misionar odlazi u Temišvar. Odlukom poglavara, nakon što se vratio u Rim, odlazi u Loreto kako bi obnašao službu ispovjednika i podučavao gramatiku, gdje mirno umire 1. prosinca 1654. godine (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 3). Dakle, posljednje je godine svog života proveo radeći ono što je volio i čemu je težio cijeli život. Već je u ranoj dobi otkrio svoj svećenički poziv, a odlaskom u Temišvar samo je učvrstio vjeru i pokazao koliko je ustrajan. Naime, misija u Temišvar se smatra najzahtjevnijom i najproblematičnijom za svakog misionara, koliko zbog „vjerske nevjernosti“ puka, toliko i zbog klimatskih promjena te političkih i društvenih (ne)prilika. Kako je u svemu potrebno pronaći neku utjehu, Mikalja se tako okrenuo druženju s tamošnjim pripadnicima bosanskih i dalmatinskih trgovačko-obrtničkih kolonija te otkrivanju dječaka sposobnih za studij i svećenstvo. Istraživači Mikaljina života zaključili su kako je na području teologije bio slabog obrazovanja, ali općenito velikih osobnih vrijednosti, pomalo naivan, uvijek ljubazan, pomirljiv i prema svima blage ćudi (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 3–4).

Premda smjernog životopisa, ovaj čovjek ipak ostaje zapamćen kao autor gramatičkih i leksikografskih djela usko povezanih s nastankom hrvatskog jezika. Sa 36 godina je objavio *De institutione grammatica pro illyricis accommodata*, djelo koje predstavlja hrvatsku obradu latinske gramatike Emanuela Alvaresa (HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA (dalje HE), mrežno izdanje 2020, s. v. Álvares, Manuel). Naime, spomenuto djelo, budući da ne spominje svojeg autora, bilo je predmetom dugogodišnjih istraživanja hrvatskog filologa Vjekoslava Štefanića, koji je na temelju predgovora i jednog pisma ipak utvrdio da je autor upravo Mikalja (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 6). Ova anonimna gramatika samo je jedna u nizu djela za koje se istraživalo Mikaljino autorstvo. Pripisuju mu se djela *Bogoljubno razmišljan'je od Očenaša i Gospin plač s mnozi(jem) molitvami i pisancama bogoljubni(j)em*, prijevod *Pokorničkih psalama* te jedan *Nauk krstjanski* (prijevod Bellarminova katekizma) (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 13–14).

No, najvažnije od svih i djelo za koje je u potpunosti sigurno njegovo autorstvo nalazi se pod nazivom *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u Komu izgovarajuse rjeci slovinske Latinski, i Diacki. Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur. Labore P. Jacobi Micalia societ. Jesu collectum. Et sumptibus Sacrae Congregationis de Propaganda Fide impressum*, unutar kojeg se, u obliku dodatka, nalaze i dva zasebna već pojedinačno objavljena djela. To su talijanska gramatika pisana hrvatskim jezikom (*Grammatika talianska u kratho illi kratak nauk za naucitti latinski jezik, koga slovinski upisa Otac Jacov Mikaglja Drusgbe Isusove*) te dvojezični tekst *De Ortographia pro lingua*

Illyrica / Od Ortografije Jezika Slovinskoga illi nacina od pisanja, unutar kojeg se bavi pravopisom dajući vlastite prijedloge i rješenja.

5.2. Blago jezika slovinskoga illi Slovník²

Blago jezika slovinskoga illi Slovník u Komu izgovarajuse rijeci slovinske Latinski i Diacki. Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur trojezični je (hrvatsko-talijansko-latinski) rječnik s hrvatskim kao polazišnim jezikom te kao takav predstavlja prvi rječnik s hrvatskom natukničkom stranom (VONČINA 2003, 462). Godine 1645., vrativši se iz Temišvara, Mikalja je sa sobom donio gotov tekst rječnika, na kojem je, prema vlastitom priznanju, radio devet godina, ne ubrajajući pri tom boravak u Dubrovniku (od 1633. do 1636. godine), koji je sasvim sigurno na njega utjecao i znatno doprinio skupljanju početne građe (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 16). Svoje je završeno djelo prvi put dao tiskati 1649. godine u Loretu gdje je boravio kao ispovjednik, no zbog nezadovoljstva tamošnjom tiskarom odlučio ga je dovršiti u Anconi 1651. godine tako da sveukupno postoji 1000 tiskanih primjeraka ovog *Blaga* (VONČINA 2003, 462). Cjelovito se djelo sa svim svojim dodacima proteže na ukupno 926 stranica od kojih se sam trojezični rječnik nalazi na njih 863. Na preostalim se stranicama nalaze predgovori, hrvatski pravopis i gramatika talijanskog jezika. Riječ je, dakle o vrlo opsežnom jezičnom doprinosu, kojim je autor predstavio iscrpan rječnički prikaz hrvatskog jezika 17. stoljeća, nazvavši ga pravim blagom. Glavni dio ovog djela, točnije kompletni rječnički dio sadrži između 25 000 i 30 000 hrvatskih riječi, uglavnom štokavskih. Brojem riječi znatno nadilazi rječnik svojeg leksikografskog prethodnika, glasovitog Vrančića, čemu u prilog ide šira namjena i veći opseg različitih pojmova. Naime, Mikalja je svoje životno djelo namijenio poduci isusovačkih učenika i misionara, uvrstivši tako u njega latinski i talijanski, jezike koje najbolje poznaju, a koje bi trebali posebno savladati (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 16–20). Mikalja je pripadao piscima katoličke reformacije, za koje je poznato da su svoja djela pisali s ciljem širenja katolicizma među Slavenima, tako da je njegov jezični priručnik u službi katoličkih misionara bio usmjeren na odvratanje od glagoljice i crkvenoslavenskog jezika unutar slavenskog svećenstva, ali i na poticaj učenja i služenja talijanskim i latinskim (GOSTL 1995, 97). Iz tog je razloga raspon riječi unutar ovog djela poprilično širok. Bilježi tako različita nazivlja, od glazbenog, jezikoslovnog, književnog, religijsko-teološkog, medicinskog, kulinarskog, pravnog područja

² Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Jakov MIKALJA: *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu izgovarajuse rijeci slovinske Latinski i Diacki Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice & Latine redduntur*, pretisak uredila Marija Znika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2011. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog djela.

sve do naziva na područjima fitonimije i zoonimije (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 16). Raspored riječi u rječniku teče abecednim redom polazišnog, „slovinškog“ jezika, a u nastavku slijede prijevodi na talijanski i na latinski. Natuknicu i sve što stoji uz nju Mikalja piše običnim slovima, što vrijedi i za latinski prijevod, dok se talijanska istovrijednica piše kurzivom. Svaka je natuknica u njegovom rječniku naznačena izvlačenjem retka, a u slučaju da se njezini prijevodi oduže, uvučeni su ispod osnovne riječi te se tako dobiva dojam poprilične sustavnosti i preglednosti. Natuknica u *Blagu* ne mora nužno biti jedna riječ, kakav je običaj u suvremenim rječnicima. Naime, Mikalja pretežno zadaje višечlane izraze, čak ponekad ide i do sintagmi i rečenica (*bahat do noguh; ki je vragh ta tvoja mahnitost; bob varen s korrom; i tako dalje*), doslovno ponekad daje cijelu definiciju glagola (*pokrivati jednu stvar rijeci, alli djellom; dat razumiti innako*). Za razliku od suvremenih rječnika, Mikalja je zbog metode „slovo po slovo“ izgubio sustavnost gramatički povezanih riječi, tako se oblici srodni natuknici mogu pronaći i par stranica dalje. Svi se glagoli u polaznom jeziku nalaze u infinitivu, a imenice u nominativu, što talijanski jezik u potpunosti prati, dok je s latinskim specifična situacija. Naime, kod glagola se u latinskom prijevodu natuknica ne nalazi infinitiv, već glagol stoji u prvom licu jednine prezenta aktivnog, što se slaže i s današnjim sustavom, no za drugi se pak oblik, koji bi trebao biti u infinitivu ili imati samo oznaku konjugacije, iznosi nastavak za drugo lice jednine prezenta aktivnog (*praenuncio, as; moneo, es, ui, itum; dico, is, xi, ctum; venio, is, ni, ventum*). Dakako, iz drugog se oblika u potpunosti može iščitati infinitiv glagola, ali s time svakako odskake kako i od Vrančića tako i od suvremenih rječnika. Još jedna posebnost povezana s latinskim jezikom jest ta da u za njega predviđenom dijelu rječnika sadrži i popis sinonima za određenu natuknicu. Dakle, za razliku od talijanskog prijevoda natuknice najčešće jednom riječju, latinski prijevod daje više mogućnosti prijevoda iste riječi. Sudeći po svemu navedenom, Mikalji je zasigurno poslužio neki latinski rječnik, na temelju kojeg je gradio polazišne natuknice „slavenskog“ jezika, ponekad ih samo doslovno prevodeći (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 20). Najvjerojatnije je Mikalja u svojim rukama držao *Hrvatsko-talijanski rječnik* Bartola Kašića³ i Vrančićev *Dictionarium*, iz kojih je „vadio“ hrvatske natuknice i na temelju kojih je sastavljao svoje djelo. Unutar svojeg rječnika Mikalja samo niže primjere u kojima je očito da je hrvatska natuknica nastala ili doslovnim prijevodom latinske riječi ili pak širokim objašnjenjem. Naravno, zasigurno su postojale riječi koje ni sam nije znao prevesti, ali kako ne bi ostavio praznine kao Vrančić, Mikalja ih je nadopunjavao bilo novotvorenicama,

³ Bartol Kašić je krajem 16. stoljeća sastavio hrvatsko-talijanski rječnik po uzoru na *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* Fausta Vrančića. Kašić je metodom obrata Vrančićevog talijanskog i hrvatskog stupca izradio svoj rječnik, a budući da nema latinskog dijela, nije uvršten u ovaj rad.

bilo pak tuđicama. Gledajući rječnik u cjelini, uočava se postojanje komentara uz zemljopisna imena, znanstveno nazivlje ili pak uz imena znamenitih svjetskih mjesta, što je specifično za suvremene rječnike.

Sam početak ovog djela čini 15 nepaginiranih stranica na kojima se redom nalaze: naslovnica sa svim potrebnim informacijama, od imena autora, preko naziva djela pa sve do tiskara, godine i mjesta izdavanja; latinska posveta kardinalima Zbora za širenje vjere, iz koje se saznaje namjena djela; talijanski uvodni tekst; razmatranje *De Ortographia* latinskog jezika; talijanska ovjera Rafaela Levakovića; tekst *Od ortographie Jezika Slovinskoga illi nacina od pisanja*; te hrvatski predgovor *Milom prijatelju, i bratu, Koji scitje ove Kgnighe*, gdje Mikalja otkriva motive sastavljanja rječnika i načine sakupljanja građe. Odmah u prvom uvodnom poglavlju objašnjava motiv pisanja: *si pueri studere possent. Dico si possent; quia sine libris necessariis, ut est Grammatica et Dictionarium, etiam, qui vallent, non possunt sine magno incommodo, et diuturno labore ; cuius tandem taedio affecti tum discipuli, tum etiam magistri, abincepto desistunt. Huic ego incommodo occurrere cupiens, laborem hunc suscepi, tot que vocabula Illyrica congressi, ut ad non incommodum Dictionarium edendum satis sint, addidique vocabula, et Italica, et Latina, Illyricis respondentia*. Mikalja u ovom dijelu predgovora čitateljima želi dati do znanja da je prvo odredio ilirske riječi pa tek potom popunjavao prijevodima na latinski i talijanski, što mu i nije postala praksa, budući da primjeri otkrivaju obrnutu situaciju. Saznaje se da je upravo adresat ove posvete, točnije Sveta kongregacija za širenje vjere tiskala prvi primjer ovog cjelovitog priručnika na punih 926 strana o svom trošku (HORVAT 2001, 501). Nadalje, talijanski uvodni tekst posvetio je *Al benigno Lettore*, unutar kojeg navodi kako postoji mnogo različitih načina govora ilirskog jezika, ali svi kažu da je bosanski najljepši: *Cosi anco sono molti e varii li modi di parlare lingua Illirica, ma ogn'un dice, che la lingua Bosnese sia la piu bella* pa bi ga tako svi ilirski pisci trebali koristiti, što je on pokušao ovim djelom: *percio tutti li scrittori Illirici dovrebbero affettarla nel scrivere, il che ho procurato di far io in questo Dittionario*;[...]. Dakle, Mikalja u ovom predgovornom članku navodi kako je bosanski dijalekt najprikladniji za odabir „ilirskog“ govora te da bi tako trebao postati opći književni jezik. Ovu je ideju u potpunosti preuzeo od Bartola Kašića, budući da je po njegovom sudu upravo bosanski (štokavski) dijalekt najopćenitiji (VONČINA 2003, 462). Mikalja stoga u svojoj rječničkoj građi najviše koristi štokavštinu s pokojim čakavskim izrazom, promovirajući tako odabrani jezik.

De Ortographia pro lingua Illyrica naziv je za treći, latinski predgovor koji je, kako se saznaje, zajedno s tekstom *Od ortographie Jezika Slovinskoga, illi nacina od pisanja* objavio kao

posebno djelo. Naime, riječ je o dvojezičnoj raspravi, od kojih je latinski dio dosta manji i u potpunosti preveden na hrvatski jezik, u za to predviđenom poglavlju. Osim dužine, odnosno kratkoće sadržaja, kao prve primjetne razlike, nakon latinskog dijela Mikalja najavljuje nastavak u kojem se na talijanskom jeziku iznosi *attestatione* Rafaela Levakovića:⁴ *Nolo praetermittere testimonium, quod de praedicta Ortographia dedit Admodum R. P. Fr. Raffael Leuakovichius Croata Ordinis Minorum de Observantia, qui postea, suis exigentibus meritis, assumptus fuit ad Archiepiscopatum Ocridae, et sic dicit,[...]*. Riječ je o tadašnjem smederevskom biskupu koji je uvelike utjecao na Mikaljne ideje o slovopisu i grafijskoj reformi te je kao cenzor ovog rječnika ortografiju na latinskom proglasio prikladnom za objavljivanje (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 5). *Attestatione* sadrži veličanje „prečasnog oca“ koji se okušao u označavanju slavenskih glasova latinskim slovima s najmanjom promjenom u latinskom izgovoru tako da bi mladež istodobno mogla lako učiti čitati ilirski i talijanski [...] *di spiegare le voci Slave con lettere latine con la minor variatione delle lettere quanto al suono [...]*. Stoga Levaković predlaže da se ovo divljenje vrijedno djelo treba odobriti za dobrobit cijelog naroda: *detta Ortographia, accio in beneficio della Nazione esca in luce il vocabulario tanto necessario, e desiderato*. Nakon prigodnog govora, odnosno praktične promidžbe, slijedi hrvatska verzija „nacina pisanja“. Sadržaj ove rasprave na oba jezika donosi, kako i sam naziv nalaže, pravila ortografije. No, pod tim pojmom Mikalja ne misli na pravopis, što bi se danas tako protumačilo, već ga koristi kako bi označio slovopis⁵ (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 43). Naime, riječ je o tekstu usmjerenom na odabir najboljeg načina pisanja, budući da je formiranje slovopisa preduvjet za služenje rječnikom: *Cum igitur ego scribam Dictionarium Illyricum; ex quo pueri discere debent, sequi non debeo quamcumque ortographiam, sed eligere omnium optimam:[...]*; *A oni nacin od pisanja ima se drisglat za naj bogli, koji najmagne promignuje glas slovima diackim; jere drrisgim, da je vele boglje nadostaviti koje slovo diackim slovima, nego se slugiti na dva nacina istim slovom diackim:[...]*. Tek se u ovom predgovoru može zaključiti da se na naslovnici pod nazivom „diacki“ podrazumijeva upravo latinski jezik, što otvara pitanja o „latinskom“ jeziku koji je spomenut na toj istoj strani. Promatrajući tako ovo djelo u cijelosti sa svim svojim sastavnicama, zadnji dodatak ovog *Blaga* odgovara na postavljeno pitanje. Pod naslovom *Grammatika Talianska U Kratho illi Kratak nauk za nauciti*

⁴ Rafael Levaković (1590–1650) bio je hrvatski crkveni pisac, povjesničar i franjevac koji je u Rimu djelovao u službi Kongregacije za širenje vjere. Radio je kao redaktor velikog broja liturgijskih knjiga, a činjenica je i da je bio umiješan u zabranu tiskanja Kašićevog prijevoda Biblije.

⁵ Slovopis ili grafija predstavlja način bilježenja fonema slovima ili grafemima. Slovopis se od jezika do jezika razlikuje jer se pisma (ćirilica, glagoljica, latinica) prilagođuju fonemskim sustavima različitih jezika. S druge se strane nalazi pravopis ili ortografija, kao skup pravila za pravilno pisanje, točnije norma po kojoj se utvrđuju pravila za formiranje standardnog jezika.

latinski jezik sadržano je rješenje. Mikalja smatra da su izrazi „talijanski“ i „latinski“ sinonimi, pa na taj način pod riječju *latinski* misli na talijanski. Dakle, u ovom je slučaju ovakvo rješenje – pod nazivom *ilirski jezik* Mikalja smatra hrvatski; pod sintagmom „*latinski jezik*“ nalazi se današnji talijanski; dok je „*diacki jezik*“ sinonim za *latinski*. U kontekstu teksta o ortografiji treba spomenuti kako Mikalja slijedi praksu gramatičara i književnika razrješavajući odmah na početku, u obliku predgovora pitanja vezana uz slovopis, odnosno latinsku grafiju. Mikalja najvjerojatnije smatra da svaki korisnik njegovog rječnika i gramatike zna „*diacki*“ i da pravilno izgovara *latinski* grafem. Naime, Hrvati su se latinicom služili i u latinskom i u talijanskom jeziku, prilikom čega je valjalo voditi računa o posebnostima talijanskog fonemizma i grafije (GABRIĆ-BAGARIĆ 2010, 37). Popriličan broj latinskih fonema ostaje nepromijenjen i može se preuzeti bez posebnih postupaka, no problem nastaje tamo gdje se fonemski sustavi podosta razlikuju i tako rezultiraju krivim izgovorom. Upravo se ovim problemom Mikalja pozabavio unutar dvojezične rasprave. Dakle, na temelju talijanskog i latinskog, pokušava objasniti istovjetnosti fonema, ali i prikazati razlike. U ovom nautku popisuje i sva slova *potribna za nasc jezik*: *a, b, c, ç, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, 3*, koje potkrepljuje primjerima nekih pisaca. Primjerice, osvrće se na uporabu slova „y“ za „j“, koje smatra potpuno bespotrebno i predlaže da se uvijek piše „j“. U cijelom ovom dodatku ima na umu praktičnu primjenu i cijeli sadržaj bazira prema tome: *Piscjucchi dakle ja Slovnik, iz koga imajuse uciti djeca, i buducchi da ova khniga ima vechju potribu od ostaljih kgniga da se zna na koji nacin su izreghjena slova, za mocchi lasno nacchi svakku rjec, koju covjek sgjudi, ne imam sliditi kojigod nacin od pisanja, nego imam izabratti najbogli...*

Posljednji tekst početnih dijelova ovog rječnika pripada direktnom obraćanju čitatelju, a nosi naslov *Milom priateglju, i bratu, koji sctije ove kgnighe*. Mikalja u tom predgovoru jasno očituje svoje motive sastavljanja trojezičnog rječnika tako da obrazlaže odabir jezika. Iznosi kako mu je jedan od ciljnih jezika upravo latinski, budući da je on nužan za razumijevanje *Svetog pisma*, a talijanski uključuje kako bi proširio korisnike ovog rječnika: *Dobri prijateglju i bratte, ovake kgnighe toliko su korisne, da svakki narod imma jih u svoj jezik: a u Slovinski jezikh dosle jih ni je nitko upisao, a vagljasse, da tissuchju godina pria buddu upisane, buducchi toliko korisne za naucitti jezik Diacki, koji je potriban za razumiti sveta pissma, i ostale veoma vridne i korisne kgnighe [...] I da ova kgnigha josc korisnija budde, hotiosam riedi slovinske izrieti ne samo Diacki, nego i Latinski, alti Talijanski, da ako tko hotit budde Latinski jezik nauciti, mocch budde ucit ga iz ove kgnighe. „Slovinskog jezika“, potrebnog za čitanje i razumijevanje svetih knjiga, do tada nije bilo, stoga Mikalja sebe smatra pravim inovatorom koji je sve uzeo u svoje*

ruke [...] *od svjeh vrjednieh gljudieh naroda slovinskoga, koji bilibi moghli izvrrisno uciniti ovu kgnigu, nitko ne stavglja ruku na ovi trud, hotih ga ja primiti [...]*. Uz motive, autor jasno određuje i način sakupljanja građe potrebne za ovaj rječnik. Naime, poziva se kako je riječi zapisivao *pitajucchi, i druga, i priateglja*, a popriličan broj tuđica opravdava izrekom: *Jere slobodno mogu rjeti, da se nenahodi ni jedan jezik toliko cist, dase ne slusgi kojom ricju innieh jezika*. Unaprijed se ograđuje od svake konfuzije u kojoj bi se čitatelj njegova rječnika mogao zateći, ali i otvara mogućnost nadopunjavanja svakom od njih *ti nadovrrisgesc, i ovu kgnigu izvrrisnu ucinisc*. Ovim dojmom skromnosti samo poboljšava djelo i stavlja ga na višu razinu, a samim je time pokazao i otvoreno progovorio o posuđenicama i kriterijima po kojima je riječi prikupljao i slagao ih u knjigu.

Pod kraj predgovora „milom prijatelju“, Mikalja najavljuje da će nakon završetka rječnika dodati tekst već spomenutog naslova - *Grammatika Talianska ukratho illi Kratak nauk za naucitti latinski jezik. Koga slovinski upisa Otac Jacov Mikaglja Drusgbe Isusove*. Riječ je tako o talijanskom gramatičkom priručniku na hrvatskom jeziku protegnutom na 48 stranica, a najviše se ipak saznaje iz njemu namijenjenog predgovora *Dobromu Prijateglju, Koji Sctije ove Kgnighe*. Naime, Mikalja navodi kako je želio napisati kratak nauk da bi dalmatinska djeca koja uče *diacki* jezik iz talijanskih gramatika najprije svladali talijanski jezik, jer u suprotnom *veoma jim je mucno uciti Diacki jezik ne razumivsi dobro Latinski*. U ovom priručniku, autor obrađuje promjenjive i nepromjenjive vrste riječi te daje upute o slovopisu i pravopisu talijanskih riječi.

Sudeći po svemu, Mikaljino *Blago* je stvarno pravo blago kojim je pokazao ondašnje znanje, svoju učenost i stručnost te je svakako utjecao na buduće leksikografe, posebice Belostenca. Budući da je prvi „službeni“ predstavnik takozvane *aetas aurea*, kao takav samo predstavlja početak tog uzleta.

6. JURAJ HABDELIĆ I NJEGOV *DICTIONAR*

6.1. *Vita Georgii Habelich*

Juraj Habelić, plodan kajkavski pisac i leksikograf rođen je 17. travnja 1609. godine u plemićkoj obitelji u turopoljskom mjestu Staro Čiče. Kao učenik isusovačke zagrebačke gimnazije, odlučio je postati isusovac te je tako 1629. godine stupio u novicijat u Leobenu. U razdoblju od 1632. do 1635. godine u Grazu studira filozofiju, a potom je predaje u Rijeci i Varaždinu. Životni put ga je zatim odveo u Trnavu gdje je od 1639. do 1643. godine slušao teologiju i odlučio se zaređiti za svećenika (HORVAT 2012, 182). Vrativši se u Hrvatsku,

nastavlja predavati u isusovačkim gimnazijama, ali osim toga postaje i rektor zagrebačkog kolegija, ravnatelj sjemeništa, prefekt studija, propovjednik u crkvi sv. Marka i ispovjednik. Kao rektor je zamolio tadašnjeg zagrebačkog prepošta i kanonika, Nikolu Dijaneševića da materijalnim sredstvima pomogne podignuti Zagrebački isusovački kolegij na rang sveučilišta, u čemu je u potpunosti uspio. Naime, tom je inicijativom Zagrebački kaptol Kolegiju izdao utemeljiteljsku diplomu 1666. godine, a svečanom je poveljom tadašnji car i kralj Leopold I. potvrdio tu odluku dodijelivši Zagrebačkoj akademiji prava i povlastice koje su imala ostala isusovačka sveučilišta (BRATULIĆ 1989, 2–3). Od tadašnjeg dana zahvaljujući Jurju Habdeliću, postoji Sveučilište u Zagrebu. Ovaj je znameniti čovjek umro 27. studenog 1678. godine, a tadašnji zagrebački biskup Martin Borković naredio je da sva zagrebačka zvona dva dana zvone u znak žalosti za njim (HORVAT 2012, 184).

Uz direktnu povezanost s razvojem zagrebačkog Sveučilišta, Juraj Habdelić se istaknuo i kao književnik i kao leksikograf. Iako mu se pripisuje više djela, dokazano je autorstvo samo triju naslova. *Zercalo Marijansko* i *Pervi otca našega Adama greh* naslovi su njegovih prvih dvaju djela religiozno-moralističkog sadržaja, kojima je Habdelić osigurao posebno mjesto u povijesti hrvatske barokne književnosti. U pitanju su žanrovski mješovita djela pisana na satirički način s ciljem kritike ondašnjih društvenih slojeva u Hrvatskoj, ali i s ciljem ukazivanja na uzor poniznosti, na Bogorodicu Mariju (OE 1977, 322). Preostaje spomenuti još jedno djelo Jurja Habdelića, koje je ključno za ovaj rad budući da zauzima istaknuto mjesto u povijesti hrvatske leksikografije. U pitanju je djelo pod nazivom *Dictionar ili Rechi Szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene Trudom Jurja Habdelicha, Masnika Tovarustva Jesusevoga, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatszkoga, i Szlovenszkoga Naroda*.

6.2. *Dictionar*⁶

Dictionar ili Rechi Szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene Trudom Jurja Habdelicha, Masnika Tovarustva Jesusevoga Jurja Habdelića naziv je za prvi kajkavski, a zajedno s time i za prvi školski rječnik tiskan u Nemskom Gradczu (današnjem Grazu) 1670. godine *na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatskoga i Szlovenszkoga Naroda*. Habdelić odmah u naslovu iznosi kako u

⁶ Za potrebe ovog rada korišten je pretisak rječnika: Juraj HABDELIĆ, *Dictionar ili Rechi Szlovenszke*, uredio Josip Turčinović, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog djela.

svom djelu donosi *rechi szlovenszke*, čime pokriva hrvatski kajkavski jezični izraz, dok se nastavak naslova odnosi na najčešće riječi toga kraja *zvexega ukup zebrane*, protumačene latinskim, odnosno *diachkim* jezikom. Ovo djelo oblikom podsjeća na današnje džepne rječnike, tako da u malom opsegu od 460 stranica iznosi otprilike 12 000 riječi namijenjenih školskim potrebama, ponajprije školama isusovačkih kolegija.

Dictionar ili Rechi szlovenszke prvenstveno predstavlja abecedni rječnik s hrvatskom natuknicom kao polazišnim dijelom nakon koje u istom redu stoji latinska istovrijednica pisana kurzivom. Habelić vrlo slično kao i njegovi prethodnici niže sinonime određene natuknice ili pak, ukoliko je riječ o imenici, njezine najčešće atribute. Na taj se način podosta može saznati o svijesti samog autora vezano uz pokoj u imenicu, kao i o njegovoj jezičnoj nadarenosti i širini. Za razliku od latinskog dijela ovog rječnika kojemu pripada prijevod navedene natuknice, hrvatski natuknički dio u većini primjera obiluje primjerima imeničkih spojeva (*breg nad vodum; brat naymlaysi; biskupzka palicza; sum vode*). Dakako, postoje i slučajevi u kojima je hrvatska natuknica objašnjena latinskim jezikom ili je za jednu natuknicu zabilježeno po nekoliko latinskih, no ipak u manjoj mjeri. Važno obilježje Habelićevog rječnika je korištenje frazema. Zapravo se upravo uvrštavanje frazema u rječnike može shvatiti kao generalna karakteristika dopreporodnih rječnika, budući da će se Habeliću pridružiti i njegovi nasljednici. Kada se radi o Habelićevu *Dictionaru*, frazemi su zabilježeni kao samostalne natuknice (*beteg na szmert, bratua vinszka, glasz dober zgubiti*), dok s druge strane vrlo rijetko stoje odmah nakon osnovne riječi (*glaszovit, glasz dobroga; glaszovit, dobroga imena; glavach, szvoje tverde glave*). Naime, osim imeničkih spojeva i karakterističnih frazema, Habelić koristi i parafraze, opise ili pak definicije riječi za koje u ondašnje vrijeme još nije bilo jedinstvenih kajkavskih naziva. Autori rječnika korištenjem različitih alternativa za definiranje zadanih pojmova samo upućuju na široku razgranatost i bogatstvo hrvatskog izraza. Na taj način oni obogaćuju svoja djela, ali i puno govore o ondašnjem jezičnom stanju i učenosti ljudi. Osim kajkavskih riječi koje najavljuje i u samom naslovu, Habelić unutar *Dictionara* uvrštava i ponešto štokavskih i čakavskih riječi. Tako da se istodobno mogu pronaći iste riječi pisane različitim idiomima. Naime, u 17. stoljeću još nije postojao standardni hrvatski književni jezik, stoga Habelić koristeći „slovenski“ (tj. hrvatskokajkavski) naglašava bliskost s „horvatskim“ (tj. nekajkavskim). Zbog toga autor donosi dublete poput *dan/den, pas/pes, osam/osem, lahko/lehko* itd., naglašavajući pri tom samo razliku u hrvatskoj natuknici, budući da se latinska istovrijednica u takvim riječima ne mijenja. Habelić unutar svojeg rječnika navodi i ugledne službe (*Ban, Kraly, Kralyca, Vojvoda*) koje su tada postojale, tako da se

zahvaljujući njemu može podosta saznati o tadašnjem političkom stanju u Hrvatskoj. Unutar rječnika pronalaze se riječi *dekla*, *deklicza*, *divoychicza*, *divoyka*, koje funkcioniraju kao pojedinačne natuknice, makar su na prvi pogled u pitanju iste riječi. Jedinu razliku koju Habledić među njima naglašava tiče se latinskog prijevoda. Naime, riječ *dekla* prevodi s *ancilla*, *ae, f.*, *servitrix*, *cis, f.*, *famula*, *ae, f.*; *deklicza* znači *puellula*, *ae, f.*, *virguncula*, *ae, f.*; latinski prijevod riječi *divoychicza* glasi *puellula*, *ae, f.*, *virguncula*, *ae, f.*, dakle, jednak riječi *deklicza*; dok *divoyka* prevodi s *puella*, *ae, f.*, *virgo*, *is, f.* Sudeći prema navedenom, Habledić je svakako neke natuknice mogao izostaviti odabravši jednu od istih riječi, ali ipak je na neki način želio prikazati koliko su one zapravo različite, ne samo u hrvatskom, već i u latinskom prijevodu. Štoviše, latinska istovrijednica u takvim slučajevima otkriva neočekivano, drugim riječima razlikuje ono što se danas smatra sinonimima. *Dekla* je na današnjem kajkavskom govornom području naziv za djevojku, a njezina umanjena je *deklica*. No, ovdje je očigledno da Habledić pod riječi *dekla* nije ciljao na kajkavski jezični izraz, već je otišao na područje današnje Istre, točnije Labina, u kojem se pod *deklom* smatra upravo u rječniku spomenuta sluškinja (MILEVOJ 2006, 73). Ovaj je primjer u kratkim crtama prikaz kompletnog Habledićevog rječnika – na izgled istoznačne riječi prikazati različitim izrazom, a pritom očitati značenje u latinskom dijelu. Osim toga, Habledić u svom rječniku pod jednom natuknicom donosi velik broj njenih specifičnih značenja. Primjerice, u rječniku se nalaze hrvatski termini za čak četrdesetak vrsta vina, sedamnaest vrsta kruha, dvadesetak natuknica za riječ voda i sličnih riječi, kojima dodaje latinske istovrijednice. Za razliku od svojeg prethodnika, Habledić ne koristi toliko posuđenica, prilagođenica ni novotvorenica, već dapače, tuđice predstavljaju malen dio njegova rječnika. Najviše prevladavaju latinizmi, hungarizmi, germanizmi, dok su turcizmi i talijanizmi zastupljeni u manjoj mjeri (LONČARIĆ 2012, 229).

Habledić unutar svojeg *Dictionara* latinske prijevode hrvatskih imenica donosi u nominativnim oblicima s genitivnim nastavkom i oznakom roda, pridjeve i na hrvatskom i na latinskom prezentira u muškom rodu s oznakama za ženski i srednji rod, dok s glagolima postupa na isti način kao i njegov prethodnik Mikalja. Dakle, glagoli se i dalje zapisuju u prvom licu jednine prezenta aktivnog, nakon čega slijedi nastavak za drugo lice prezenta i potom oznaka konjugacije. Kod Habledića se uočava nedosljednost prilikom pisanja glagola na hrvatskom jeziku. Naime, u većini slučajeva glagoli stoje u infinitivu, što predstavlja i današnju praksu, no nisu čak rijetki slučajevi u kojima iznosi glagole u prvom licu jednine.

Kako bi Habledić, kao i ostali autori rječnika, objasnio svrhu i funkciju svojeg djela, na sam početak postavlja tekstove u obliku govora upućenog čitateljima. *Dictionar* tako prije

rječničkog teksta, kao glavnog dijela, sadrži prikladnu posvetu ljudima za koje autor smatra da su zaslužni za nastanak njegovog djela i predgovor namijenjen čitateljima koji sadrži bitne stavke za razumijevanje sadržaja. Premda na prvi pogled sam naslov u prosjeku otkriva puno više nego kod ostalih autora, mnogo se više informacija može iščitati iz prvih dvaju tekstova protegnutih na 10 nenumeriranih stranica. Prvi je tekst poprilično dugog naslova posvećen mladim potomcima plemićke obitelji Auersperg, čiji članovi su poznati kao veliki dobročinitelji isusovačkih kolegija kako u Varaždinu tako i u Zagrebu. Naime, iz teksta se saznaje da je general Ivan Herbart X. Auersperg zajedno s groficom Elizabetom Auersperg (rođenom Erdődy) i suprugom Anom Elizabetom Auersperg (rođenom Moscon) bio donator orgulja crkvi sv. Katarine u Zagrebu i ostalim crkvama na hrvatskom području. Habelić je tako, osjećajući veliku zahvalnost prema čitavoj obitelji, posvetio svoje djelo u nadi da će ga oni prihvatiti: *Et quoniam aliud non suppetit, quo meam in Vos, Illustrissimi Adolescentes, perpetuam, devotamque observantiam declarem; ecce chartaceum munusculum (taliam placere scholaribus saepius expertus sum) offero. Quod si perexiguum sit, pro laudatissima tamen Vestra in literas, quibus modo studiose incumbitis propensione, spero Illustrissimis D.D.bus V.V. hanc debitae gratitudinis tesseram acceptam fore.* Ova posveta je značajna i zbog toga što autor svjesno naglašava da očekuje čitateljeve opravdane prigovore, budući da se promatra *tantum dialectorum in hac nostra Sclavonia, Croatiaque varietatem, tantam dictionum sterilitatem, et significandi diversitatem.*

Drugi tekst predstavlja predgovorni članak naslova *De consilio hujus opusculi, & forma ad Studiosam Juventutem Praefatio* direktno upućen čitatelju. Odmah na početku Habelić iznosi latinske sinonime za rječnik (*vocabularium, lexicon, dictionarium*) i upozorava čitatelja *de nomine enim tecum non litigabo*. Vidljivo je kako ni jednom od tih sinonima nije u potpunosti dosljedan, budući da naslov ne sadrži isti naziv. Habelić izostavlja latinski *-ium* u riječi *dictionarium* te na taj način sam naslov prilagođava hrvatskom jeziku i otvara još jednu mogućnost za naziv rječnika. U nastavku teksta ponavlja tvrdnju predstavljenu u naslovu da će ovaj rječnik koristiti *Reipublicae sive Ecclesiasticae, sive saecularis Studiosa Croatiae, & Sclavoniae Juventus*. Na samom kraju poručuje *Hic igitur scopus, haec forma nostri est codicis, in quo conatus sum prae coeteris, ut non foret nimis prolixus, sed brevis, perspicuus, vili vendibilis, gestabilis ab omnibus, in controversiis scholasticis ad manum, ad formandas constructiones promptus, ad argumenta, et compositiones, ut appellant, paratus.*

Kako i prijašnji dopreporodni rječnici, tako i Habelićev rječnik obiluje dodacima na samom kraju dijela. Riječ je o dodatku pod nazivom *Appendix* protegnutom na 19 stranica na kojim se

nalazi rimski kalendar (*Modus numerandi dies mensium per Nonas, Idus, & Calendas*), različite vrste brojeva (*Tabula Broja Szlovenskoga, i Diachkoga* s podnaslovima *Broy ki razluchenye* *znamenuje; Broy ki red* *znamenuje; Broy ky broenye* *znamenuje; Broy ki dneve* *znamenuje; Broy ki Meszecze* *znamenuje; Broy ki leta* *znamenuje; Broy ki vexinu* *znamenuje*), tablica množenja (*Tabula na polehchiczu onem ki tesko rachune chine*) s detaljnim uputstvom za primjenu nakon čega velikim slovima piše *FINIS*, čime službeno završava Habdelićev *Dictionar*. Na posljednjoj se stranici nakon označenog kraja nalazi još jedan dodatak pod nazivom *Errores sic emenda* koji popisuje pogreške prilikom tiskanja, a njime očigledno i čitatelju daje na znanje da bi on mogao, nakon što prouči rječnik, dodati i svoje prigovore, odnosno ispravke, što se slaže i s iznesenim predgovornim tekstovima.

Iako opsegom ne prevelik, rječnik Jurja Habdelića bio je glavni priručnik za učenje i hrvatskog i latinskog jezika punih 70 godina te kao takav predstavlja važan doprinos razvoju ne samo leksikografije hrvatskog književnog jezika nego i misaonog napretka hrvatskih intelektualaca. Uzdižući kajkavski izraz, Habdelić je postao ključnim piscem dopreporodne hrvatsko-kajkavske književnosti i leksikografije, a kao takav je utjecao na autore budućih znamenitih rječnika, posebice na Belostenca, Sušnika i Jambrešića.

7. LJUDEVIT LALIĆ I NJEGOV TROJEZIČNI RJEČNIK

7.1. *Vita Ludovici Lalich*

Fra Ljudevit Lalić, hrvatski svećenik i leksikograf, rođen je u Ružićima u Hercegovini sredinom 17. stoljeća. Naime, dugo je u povijesti bio nepoznata ličnost, ali takav je nažalost i ostao, budući da se o njegovu životu i danas poprilično malo zna. Najvjerojatnije je pohađao školu na jednom od franjevačkih samostana, bilo na Otoku u Prološcu, bilo Omišu ili pak Zaostrugu. Na studij je, kao i većina ondašnjih „učenjaka“, otišao u Italiju i tamo usavršio latinski i talijanski jezik (NIKIĆ 1999, 19). Ono što se sa sigurnošću može potvrditi jest da je u razdoblju od 1680. do 1697. bio pomoćnik župnika u Tučepima i da je umro početkom 18. stoljeća, najvjerojatnije prije 1705. godine (HRKAĆ 2007, 515).

Premda postoji vrlo malo informacija o njegovom životu, jedno je sigurno, napisao je dva djela čiji se rukopisi danas čuvaju u knjižnici franjevačkog samostana u Omišu. Prvo djelo pod naslovom *Istruzione de confessori, casi della coscienza come si debba amministrare il sacramento della penitenza, con piena norma si contiene breve esame (di) tutto quello che deve sapere et fare il confessore per salvar le anime, et per conseguir il frutto di mirabil*

medicina. Opera del fratre Lodovico da Arcigovina di Rusichi sacerdote de Minori Osservanti. Anno del Signore 1702., s podnaslovom *Interrogatorio che il confessore deve fare al penitente con piena norma di esaminar tutti li peccati, per salvar le anime, et conseguire il frutto di mirabil medicina* moralno-pastoralne je naravi i sadrži upute namijenjene ispovjednicima za uspješno obavljanje sakramenta svete ispovijedi.

Drugi pak rukopis predstavlja leksikografsko djelo nastalo u 17. stoljeću i kao takvo zaslužuje mjesto unutar ovog rada. Radi se o rječniku pod naslovom: *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u kome izgovarajuse rici diacke latinski i slovinski. Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latino-italice et illyrice redduntur. Labore fratris Ludovici collectum.*

7.2. *Dictionarium latino-italico-illyricum*⁷

Rječnik Ljudevita Lalića trojezični je latinsko-talijansko-hrvatski rječnik s latinskim kao polazišnim jezikom i redom prvo talijanskih pa onda hrvatskih istovrijednica, nastao najvjerojatnije prilikom njegova boravka u Tučepima (1680–1697). Ovo djelo predstavlja prvi rječnik napisan od strane štokavca, Hrvata iz Hercegovine, unutar kojeg je hrvatski jezik pisan latinicom, bosančicom i glagoljicom, čime pokazuje miješanu grafiju na području Hercegovine (NIKIĆ 1999, 10). Rukopis ovog djela na sedmoj stranici ima upisan naziv *BLAGO IEZIKA SLOVINSKOGA ILLI SLOVNIK u komu izgovarajuse rici diacke Latinski i slovinski. THESAURUS LINGVAE ILLYRICAE SIVE DICTIONARIUM ILLYRICUM. In quo verba latino-Italice et Illyricae redduntur. Labore fratris Ludovici lal.*, nakon kojeg slijedi podnaslov *PERFECTISSIMUS DICTIONARIUS, Sive Correctissimum Dictionarium Ordine Alphabetico Aedificatum; ut A, b, c, d, e, f, & c. In quo verba latina Italice, & Illyrice redduntur.* Nakon jednog slobodnog lista autor nastavlja s naslovom *SLOVNIK ILTI DICTIONAR SLOVINSKI. U Komu izgovarajuse rici diacke, Latinski i Slovinski. DICTIONARIUM ILLYRICUM. In quo verba latina italice et illyricae redduntur.* Unutar Lalićevog se rječnika nalazi otprilike 15 000 riječi (HRKAĆ 2007, 515–516). Osim što predstavlja još jedan u nizu značajnih rječnika dopreporodnog doba, rječnik predstavlja očitu povezanost s Mikaljinim *Blagom*. Gledajući i uspoređujući naslove ovih dvaju autora, vidljiva je poprilična sličnost, ako ne i potpuno preklapanje. Naime, naslovi im sadrže identične riječi, jedina razlika je u nabranjanju jezika

⁷ Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Fr. Ludovicus LALICH, *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, priredio i pogovor napisao Serafin Hrkać, Grude: Matica hrvatska; Mostar: Sveučilište, Institut za latinitet, 2007. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog rječnika.

sadržanih unutar djela. Red riječi u Mikaljinom rječniku je hrvatsko-talijansko-latinski, dok Lalić daje obrnutu verziju, dakle iznosi latinsko-talijansko-hrvatski redosljed. Drugim riječima, obratom poretka jezika iz nekog starijeg rječnika, ovog puta Mikaljinog, nastalo je novo leksikografsko djelo. U predgovoru Mikaljinog rječnika nalazi se cilj koji svojim djelom želi ostvariti, a to je hrvatske đake naučiti talijanski i latinski jezik. Dakle, Mikalja hrvatski uzima kao polazišni jezik u namjeri da materinskim jezikom poduči strani, što je bila i ostala praksa i namjena za sastavljanje rječnika. No, postavlja se pitanje zašto je Lalić okrenuo redosljed i zbog čega je latinski postavio na početak, a hrvatski jezik na kraj. Budući da rukopis započinje tek sedmom stranicom, pretpostavlja se da je sam početak previđen za predgovor ili neku posvetu iz koje bi se mogla iščitati svrha, odnosno cilj rječnika, ali nažalost, ovdje pak ostaju samo nagađanja. Moguće je da je Lalić odlučio napisati rječnik za učenje hrvatskog preko latinskog jezika koji je bio dovoljno poznat da bi ga većina znala, moguće je i da je, kao Mikalja, odlučio ljudima koji znaju latinski i hrvatski ponuditi priručnik za učenje talijanskog, a postoji i mogućnost da je pak samo želio okrenuti raspored Mikaljinog rječnika kako bi ponudio obrnuti raspored jezika i poslužiti mu kao svojevrsna nadopuna. Što se tiče korpusa riječi, velik broj natuknica iz Lalićevog rječnika potpuno je identičan Mikaljinom, na temelju čega se može zaključiti da je većina natuknica u potpunosti preuzeta bez nekih prevelikih izmjena. U svemu iskače činjenica da je Lalić bio franjevac, kojemu je latinski kao stoljetni jezik liturgije i kao temelj na kojem se osnovao franjevački red bio od velike važnosti. Postoji velika mogućnost da je ovaj autor svojim djelom želio pokazati i na neki način potaknuti spoznaju koliko se zapravo duguje latinskom i koju je ulogu odigrao u formiranju hrvatskog jezika.

Sve su riječi u Lalićevom rječniku razvrstane abecednim redom na temelju početnog slova, ali unutar tih se odjeljaka ne poštuje abecedni poredak, nego su riječi poprilično raštrkane. Pronalazi se i da se neke riječi ponavljaju čak više puta, najčešće s drugačijim ili nadopunjenim prijevodom (HRKAĆ 2007, 516). Valja još spomenuti kako je Lalić u svom rječniku riječi koje započinju i s *U* i s *V* zajednički svrstao pod slovo *U*.

Što se tiče gramatičkih odrednica Lalićevih riječi, uglavnom ih je ujednačio i svaku vrstu riječi prikladno odredio. Latinske glagole tako prezentira u prvom licu jednine, nakon čega donosi i nastavak za drugo lice jednine, prvo lice jednine perfekta, nastavak za particip prijevremenosti i na kraju infinitivni nastavak (*concido, cidis, cidi, casum, cidere; doleo, les, livi (sic!), litum, lere; lanio, nias, avi, atum, are; tollo, lis, sustuli, sublatum, tollere...*). Ovako jasan i dosljedan prilikom gramatičkog određivanja svojih natuknica nastavlja biti i s latinskim imenicama. One sadrže prepoznatljiv nastavak za genitiv jednine i oznaku roda, kako se i danas koristi (*gaza,*

zae, f. g; gaudium, dii, n. g.; gener, neris, m. g.). Latinske pridjeve zapisuje u nominativu jednine muškog roda s nastavcima za ženski i srednji rod (*pulcher, chra, chrum; mundus, da, dum; validus, da, dum ...*), a upravo tu shemu koristi i prilikom zapisivanja hrvatskih istovrijednica (*lip, a, o; ugliudan, dna, dno; zdrau, a, o ...*). Lalić, kao i njegovi prethodnici koristi sintagme prilikom objašnjavanja latinske natuknice, ali ipak u manjoj mjeri. On poprilično često, ako odluči malo šire objasniti riječ, samo niže sinonime uz hrvatski prijevod latinske natuknice (*helluor, aris - prosdirati: sderati, uele jisti; vitium, tii, n. g. – zloba, opacina, zlocestuo*). Sudeći prema navedenom, autor ovog rječnika nije zagovaratelj dugih objašnjavanja, davanja velikog broja primjera ili uporabe frazema, nego dosljedno i doslovno na najjednostavniji način prevodi latinsku natuknicu na hrvatski jezik.

Što se tiče samih dodataka unutar djela, uopće ih nema. To na neki način predstavlja i novinu, budući da je do Lalića bilo već ustaljeno i prepoznatljivo posjedovati jedan ili više dodataka, samo u smislu proširivanja rječničkog sadržaja. Zapravo se ovdje može razmotriti nagađanje kako Lalić možda nije stigao napisati svoje dodatke, a namjeravao je. Možda ga je smrt preduhitрила u naumu da budućim naraštajima preda još više sadržaja i dijelova uklopljenih u već dovoljno široki rječnički korpus.

Premda nepotpuno, ovo je djelo važno jer se nalazi na samim temeljima razvoja hrvatske leksikografije. Lalić je svojim rječnikom, kao prvim na području Hercegovine, uvelike doprinio i obogatio cjelokupni hrvatski jezični izraz na štokavici. Najveća šteta je samo što je ostao neobjavljen sve do nedavno pa tako većina ondašnjih ljudi nije bila niti upoznata s njegovim leksikografskim radom.

8. PAVAO RITTER VITEZOVIĆ I NJEGOV *LEXICON LATINO-ILLYRICUM*

8.1. *Vita Pauli Ritter Vitezovich*

Polihistor, povjesničar, književnik, leksikograf, tiskar i nakladnik, sve je to bio Pavao Vitezović, znamenita ličnost druge polovice 17. i početka 18. stoljeća. Naime, riječ je o čovjeku rođenom 7. siječnja 1652. godine u Senju kao sin alsaskog časnika Antuna Rittera i Senjanke Doroteje Lučkinić. Svoje je obrazovanje započeo u Senju, a potom je upisao isusovačku gimnaziju u Zagrebu, gdje mu je predavao i na funkciji rektora bio Juraj Habdelić. Završivši gramatiku i retoriku, otišao je u Rim gdje se upoznao s Ivanom Lučićem, danas poznatim kao otac hrvatske povijesti. Na njegovo je daljnje obrazovanje poprilično utjecao polihistor Johann Weikard Valvasor iz Wagensperga usmjerivši ga na proučavanje zemljopisa i bakrorestva. Tako

je pod njegovim mentorstvom odlazio na teren, skicirao i crtao kule i hrvatske gradove, koje je onda prenio na bakrenu ploču i izrađivao bakroreze. Osim izrade bakroreza, Vitezović kod Valvasora svladava i tiskarsko umijeće te njemački jezik (BRATULIĆ 1997, 11). Godine 1679. vratio se u Senj kako bi sudjelovao i u graničnim borbama s Osmanlijama. Dobivši tako povjerenje ondašnjih Senjana, imenovan je poslanikom u Beč, gdje je uspio dobiti Povelju o zaštiti grada Senja. Sudjelovao je i ostalim ratovima protiv Turaka te postao časnik u taboru bana Nikole Erdődyja. Boraveći kao senjski izaslanik u Linzu, promijenio je svoje njemačko prezime Ritter u hrvatsko Vitezović. Budući da se istaknuo u ratu za oslobođenje Like i Krbave, 1691. godine imenovan je ličkim podžupanom (KLJAJIĆ 2013, 141). Nakon godina i godina obavljanja dužnosti i putovanja po zemljama izvan Hrvatske, odlučio se dugoročno nastaniti u Zagrebu. Na zasjedanju Hrvatskog sabora u Varaždinu 1694. godine zaključeno je da Vitezović preuzme zagrebačku Zemaljsku tiskaru, prvu tiskaru banske Hrvatske. Iz njegove je tiskare od 1695. pa do požara 1706. godine proizašlo dvadesetak važnih knjiga kao što su molitvenici, školski udžbenici, povijesna djela, kalendari i proglašeni (BRATULIĆ 1997, 17–20). Spomenuti je požar bio presudan za Vitezovićevu tiskarsku karijeru, budući da mu je tada oduzeto svako pravo nad njom. Godine 1702. imenovan je dvorskim savjetnikom sa zadatkom da pregleda sve arhive i knjižnice i da istraži sve što od njihove građe na području Hrvatske i Slavonije pripada Kraljevstvu. Kako su mu se tada otvorila vrata svih javnih i privatnih arhiva iz kojih je mogao crpiti velik broj informacija za vlastitu korist, tako su od banskih službenika to protumačili kao izdaju i povezanost s radom protiv Hrvatskog Kraljevstva te je tako prozvan i dobiva popriličan broj neprijatelja (BRATULIĆ 1997, 20). Požar koji se zbio protivnicima je poslužio kao izlika za „urotu“ protiv Vitezovića i početak kraha ovog čovjeka. Nakon što mu je oduzeta tiskara i nakon što je prognan s imanja u Šćitarjevu,⁸ a potom i potaknut smrću supruge, Vitezović shrvan odlazi u Beč, svoju posljednju stanicu u životu. Naime, Pavao Ritter Vitezović umro je u progonstvu i siromaštvu 20. siječnja 1713. godine (GOSTL 1995, 101).

Pavao Ritter Vitezović ostaje zapamćen kao autor velikog broja pjesničkih, historiografskih i leksikografskih djela. Prvo njegovo djelo predstavlja „spjev“ pod nazivom *Odiljenje sigetsko*, poznat po tome što je u njemu prvi put upotrijebio hrvatsku verziju svog prezimena. *Tractatus de comitibus Corbaviae qui fuerunt ex genere Gussich* ime je prvog historiografskog djela unutar kojeg se poziva i na slavnog Ivana Lučića. U svojoj je tiskari tiskao *Kalendarium aliti miszečnik hervaski za leto 1695*, zatim pučko-didaktičko djelo *Kronika aliti spomen vsega*

⁸ Godine 1708. kraljevskom mu je poveljom dodijeljeno imanje Šćitarjevo blizu Zagreba koje mu je već godinu dana kasnije oduzeto od strane hrvatskog plemstva i Zagrebačkog kaptola.

svieta vikov, knjigu *Croatia Rediviva*, gdje izražava želju da se pod hrvatskim imenom ujedine svi Južni Slaveni, djelo *Stemmatographia sive Armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio*, unutar kojeg donosi 56 grbova zemalja za koje je smatrao da pripadaju Iliriku, lamentaciju *Plorantis Croatiae saecula duo*, u kojoj heksametrima donosi hrvatske muke i nevolje kroz dva stoljeća turskih napada, djelo *Senjčica* s opjevanim junaštvom Senjana; i mnoge druge latinske i hrvatske naslove (OE 1982, 542).

Naravno, u pitanju je puno više knjiga od gore navedenih, ali ovdje je bitno samo istaknuti koliko je plodan pisac bio i zbog čega mu je pripalo mjesto unutar ovog rada. Naime, djelo zbog kojeg se Vitezović pridružuje leksikografima „zlatnog dopreporodnog doba“ nalazi se pod nazivom *Lexicon Latino-Illyricum*.

8.2. *Lexicon Latino-Illyricum*⁹

Rukopisni rječnik Pavla Rittera Vitezovića s prijelaza 17. na 18. stoljeće nije sačuvan u cijelosti. Saznaje se kako su postojala dva dijela, od kojih je hrvatsko-latinski dio s uvodnom raspravom o jeziku izgorio u požaru 1706. godine, dok će drugi dio, latinsko-hrvatski, biti predmetom analize u nastavku teksta. Naime, zahvaljujući Maksimilijanu Vrhovcu,¹⁰ latinsko-hrvatski dio je došao u Metropolitanu, gdje se i danas nalazi (GOSTL 1995, 102). O postojanju izgorenog rukopisnog rječnika svjedoči Vitezovićevo pismo iz 1710. godine, kojim je upotpunio čestitku poslanu za imendan papi Klementu XI. U tom je pismu Vitezović priopćio kako je napisao *lexicon illyrico-latinum et latino-illyricum absolutissimum una cum grammatica illyrica* i da ga moli da potpomogne objavljivanje tog djela, korisnog kako za svećenike, tako i za poslanike hrvatskih krajeva (MATIĆ 1955, 6). Premda Vitezovićeve molbe nisu urodile plodom, ipak ovim pismo svjedoči da su do 1710. godine oba njegova dijela rječnika bila spremna za objavljivanje.

Lexicon Latino-Illyricum od druge polovice 17. pa sve do početka 19. stoljeća pripadao je popisu velikih neobjavljenih rječnika dopreporodnog doba. Zahvaljujući istraživačima koji su

⁹ Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Pavao Ritter VITEZOVIĆ, *Lexicon Latino-Illyricum*, Svezak prvi, prijeslik rukopisa, priredio i pogovor napisao Bojan Marotti, Artresor naklada, Zagreb, 2000. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog rječnika.

¹⁰ Maksimilijan Vrhovac (1752–1827) bio je zagrebački biskup i jedan od idejnih začetnika hrvatskog narodnog preporoda, koji 1794. godine osniva tiskaru. Pozivajući na skupljanje svih vrsta knjiga i rukopisa potaknuo je i osnivanje današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice.

veliki doprinos pružili proučavanju ovog autora i njegovog leksikografskog djela, danas postoji izdanje u tri sveska: *Prijeslik rukopisa; Prijepis i obrada; Hrvatsko-latinski rječnik*.

Svoj je interes za jezična pitanja i leksikografiju ovaj autor vrlo rano pokazao. Već je u predgovoru naslovljenom *k Cstavcu* svog djela *Odiljenje sigetsko* iz 1684. godine uputio čitaoca da u knjizi ne smije zazirati od riječi koje nisu poznate u njegovom zavičaju te da mora naučiti i priviknuti se na promjene u latinici kao pismu: *Zato, Priatelyu moj, kada u Knyizicah ovih ricsi morebit nikoje cstal budes, koje nisi lahko csul, nereci, ni Hervatska ali Slovinska rics. Kakoti i od pisma gdi najdes s, misto sz: c, misto cz, 3, misto sh; meni se je tako polag stanovittih uzrokov bolye pisatti vidilo. Od csesa svega, to jest i nacsina, za dobro pisatti, i od nauka, za pravo govoritti, u Pocsetku i Temelyih Jezika Slovinskog...* (VITEZOVIĆ 1684). Za takvog je autora koji već u svojim počecima naglašava jezične posebnosti i ističe važnost jezika, poprilično izgledno da će napisati neko leksikografsko djelo i njime obilježiti razvoj jezika. Naime, u *Lexiconu* su zastupljena sva tri narječja, što znači da je Vitezović odredio cilj svog djela – zamisliti zajednički jezik koji bi svima bio dovoljno blizak i u potpunosti razumljiv. Miješanjem narječja u rječniku autor pokušava ukloniti regionalne razlike i usmjeriti se na ujedinjavanje svih Hrvata kako na političkoj tako i na književno-jezičnoj razini, čime je već u 17. stoljeću najavio hrvatski narodni preporod i kao takav postao preteča iliraca (GOSTL 1995, 102). Tome u prilog ide i sam naslov budući da je već onda hrvatski, odnosno slavenski jezik nazvao ilirskim. Vitezović tako unutar svojeg rječnika, nakon natuknice na latinskom jeziku, kao hrvatski prijevod te riječi rabi sva tri narječja u smislu navođenja sinonima. Upravo tim postupkom čitateljima nalaže da ne posežu ni za kakvim tuđicama, nego da ipak ostanu pri svojem i biraju riječi iz svojeg jezika. Zapravo je i sam na početku svog književnog djelovanja smatrao da je hrvatski jezik potrebno vratiti njegovim korijenima i da ga treba očistiti od svake suvišne strane riječi (VONČINA 2003, 465).

Autor je u rječniku, prilikom određivanja gramatičkih oblika, poprilično dosljedan. Glagoli, pridjevi i nepromjenjive vrste riječi predstavljaju okosnicu uvijek jednakog navođenja gramatičkih odrednica. Glagoli se tako na latinskoj strani rječnika uvijek bilježe samo u infinitivu (*Navigare; Habere; Canere; Cantare; Nutrire*), a u istom se obliku prevode i na „ilirski“ jezik (*brodittise. vozittise; imatti. imitti. imetti. jimatti; pivvati. popivatti. pjevati. djazitti; kyrmitti. pittati. goitti. hranitti*). Pridjevi predstavljaju skupinu riječi koji se u ovom rječniku bilježe gotovo na jednak način kao i u suvremenim rječnicima pri čemu se naglašava razlika između pridjeva prve, odnosno druge i pridjeva treće deklinacije. Naime, uz prve su navedeni nastavci za ženski i srednji rod (*Canorus, a, m; Hilarulus, a, m; Incoeptus, a, m*) što

se prenosi i na hrvatski dio (*glasen, a, o. glasovit, a, o; navesel, naradostan, a, o; pocet, a, o*) a uz druge se dodaje nastavak za srednji rod (*Hilaris, e; Incolumis, e; Nuptialis, e*) s hrvatskim prijevodom za sve rodove. Što se tiče imenica, s njima je sasvim drugačija situacija. Da Vitezović sam nije odlučio na koji će način prezentirati imenice, govori činjenica da ih zapisuje na različite načine, bez da se pri tom može uočiti neki valjani razlog. Naime, autor u najvećoj mjeri imenice na latinskom ostavlja zapisane samo u nominativu jednine, bez genitivnog nastavka i bez oznake roda (*Lumen; Aether; Aevum; Mirum*), ali ipak ponegdje napiše i genitivni nastavak (*Amicus, i; Amitina, ae; Luna, ae*). Postoje i situacije u kojima poslije nominativa jednine dodaje oznaku različitog gramatičkog roda samo kako bi naglasio njihovu razliku (*Canis. m; Canis. f.*). Može se zaključiti kako ovaj rječnik ipak nije napisan za nekoga tko nije dovoljno upoznat s latinskim jezikom, jer je takvoj osobi poprilično teško zaključiti o kojoj se deklinaciji imenica radi i na koji je način može kasnije upotrijebiti.

Kako je i u ovom slučaju riječ o rukopisnom rječniku u kojem se ne nalazi ni predgovor ni pogovor, ne saznaje se gotovo ništa o Vitezovićevom pogledu na općenitu funkciju rječnika, o mogućim posvetama ili pak o uputama za čitatelja. Preostaje samo spomenuti kako ipak postoje dodaci koji proširuju sam rječnik. Jedan se dodatak nalazi prije samog rječnika, a riječ je o takozvanoj „ruži vjetrova“. Na krugu je grafički prikazao trideset i dva hrvatska imena vjetrova od sjevera prema istoku i potom vraćajući se u krugu preko juga i zapada prema sjeveru zajedno s njihovim latinskim imenima pod naslovom *Ventorum nomina juxta Graecam appellationem Croatis tradita*.¹¹ Zapravo uopće ne čudi Vitezovićev interes za vjetrove, budući da je kao „morsko“ dijete s njima odrastao. Nakon prikaza vjetrovnice, autor donosi iscrpan *Lexicon Latino-Illyricum*, protegnut na više od 500 stranica, poslije kojeg donosi još devet dodataka od kojih svaki sadrži kraći ili duži niz riječi svrstanih prema značenju naslova. Tako prvi dodatak naslova *Lexicon Nominum priorum, et Festorum apud Illyrios celebriorum* sadrži dugi popis imena, za koje u hrvatskom prijevodu autor iznosi i posvojne pridjeve zajedno sa svetkovinom povezanom s tim imenom (*Barbara .. Bare. dim. Barica. adj. Barin, Baricin, a, o; Festi Barbarae. adj. .. Barbarini, a, e; Festum Barbarae .. Barbarina*). U drugom se dodatku *Nominum Illyricorum Interpretatio* mogu pronaći značenja najčešćih slavenskih imena poredanih abecednim redom (*Ludovid .. ferox Vid; Mislav .. Habens gloriam; Tomislav .. Thomam laudans; Tyrpimir .. Pacem tolerans. vel Pax durans*). Najduži dodatak nalazi se pod naslovom *Nomina Sacrae Scripturae interpretata, ex P[atre] Amando Ejsenberner Benedictino*

¹¹ U izdanju objavljenog rječnika ovaj je dodatak stavljen odmah nakon rječničkog djela, premda se u originalnom rukopisu nalazi na prvom listu rukopisa.

i sadrži iscrpni pregled značenja imena iz Svetog pisma, najviše iz Starog zavjeta. U pitanju su, dakle u najvećoj mjeri hebrejska imena. Vitezović tako navodi ime, a nakon njega i njegovo dodatno značenje na latinskom pa tek onda navodi hrvatski prijevod (*Adam. Homo .. Clovek; Bethel. domus dei .. Hizza Bozja; Palaestina. conspersa .. posuta. posippa; Ram. Excelsus .. visni. visoki*). Potom slijedi *Lexicon Verborum et Nominum Infantilium* s kratkim popisom riječi poput *Avia .. Babe; Comedere .. pappati. pappikati; Gallina .. Koka. Kokica; Mater .. Mamma. mammika. mammica; Pater .. Čaćća. Čaće. Sclav. Jappa. Jappek*. Sljedeći se naslov *Nominum Illyricorum Interpretatio* može protumačiti kao svojevrsni nastavak na prvi dodatak poslije rječnika. Naime, osim što proširuje prvi dodatak, u njemu se nalazi popriličan broj istih riječi, odnosno imena i njihova tumačenja na latinskom (*Bogdan .. Deodatus; Dragoje .. Carolus. Carus; Neda .. Dominica; Uros .. Pyrrhus. albos crines habens*). Pod naslovom *Nomenclatura Planetarum qua Poetice et qua Astronomice apud Illyrios nuncupantur. Item Deorum et Heroum apud Poetas celebratorum* predstavljen je dio unutar kojeg autor čitatelja upoznaje s nazivima, točnije imenima nebeskih tijela i bogova. Autor čak dodaje i poglavlje *Lexicon Interjectionum Illyricarum* gdje zapisuje usklike, pozdrave i zazivanja (*Canem vocantis .. to. to to; Catum vocantis .. mus, musus. mic; Dolentis .. ajmeh. aube. au. u; Ridentis .. ha ha ha; Salutantis .. Pomozi Bog; Valedicentis infanti .. Bog*). Kao posljednja dva dodatka Vitezović prvo donosi naslov *Navium Nomenclatura* gdje nabraja različite vrste brodova (*Actoria navis .. Brodica. brod na vesla; Hippago .. Prevozni brod. Brod za prevazatti kone; Stlata .. galiun. široki brod*), a pod zadnjim naslovom *Fungorum Nomenclatura* sažima sve vrste gljiva koje poznaje.

Ovaj *Lexicon* u kojem je obrađeno najmanje 26 300 latinskih natuknica, na desnoj, „ilirskoj“ strani broji tri puta više hrvatskih istovrijednica i kao takav prikazuje poprilično širok jezični fond 17. stoljeća. Vitezovićeva koncepcija trojezičnog hrvatskog književnog jezika, vidljiva i zastupljena u ovom rječniku, definitivno je utjecala na kasniju političku ideologiju i na formiranje hrvatskog nacionalnog identiteta. Prvenstveno se pod time misli na ideje¹² koje su utjecale na Ljudevita Gaja, središnju osobu ilirskog pokreta i važnog predstavnika hrvatskog narodnog preporoda.

¹² Pavao Ritter Vitezović zamislio je grafijsku reformu koja počiva na ideji da svaki fonem ima svoj grafem. Tom je idejom udario temelje za razvoj Gajeve ilirske grafijske reforme povezane s pravilom *jedan glas, jedan znak*.

9. ARDELIO DELLA BELLA I NJEGOV DIZIONARIO

9.1. Vita Ardelii Della Bella

Ardelio Della Bella, hrvatski jezikoslovac talijanskog podrijetla rođen je u Foggii u veljači¹³ 1655. godine. Premda rođen u drugom gradu, obitelj mu je podrijetlom iz Firenze, kamo i odlaze nedugo nakon njegovog rođenja. Upravo je u tom gradu stekao svoje osnovno obrazovanje i dobio nadimak *Fiorentin* (HE, mrežno izdanje, 2020, s. v. Della Bella, Ardelio). Obrazovanje nastavlja u Napulju, gdje najprije studira filozofiju i pravo, a zatim 1677. godine ulazi u isusovački novicijat u Rimu. Kao mladi isusovac u razdoblju od 1681. do 1684. godine poučavao je u dubrovačkoj isusovačkoj gimnaziji, a zatim je studirao teologiju na Rimskom kolegiju, gdje se zaređuje za svećenika 1688. Naime, poznato je kako su u ono doba mladi isusovci pisali *indipetae*, pisane molbe upućene pateru Generalu da ih pošalje na misionarsko putovanje u Indiju (*Indias petere*). No, Della Bella je u svojoj molbi izmijenio odredište, jer želio je da ga umjesto u Indiju pošalju u Dalmaciju, u čemu je i uspio. Ovaj je učeni talijanski isusovac tako opet od 1689. godine počeo predavati u Dubrovačkom kolegiju i tamo ostao do 1691. godine. U međuvremenu je toliko dobro naučio hrvatski jezik da je postao veliki propovjednik kojeg su nazvali „apostolom Dalmacije“ (HORVAT 2012, 184). Svoju profesorsku karijeru nastavlja u razdoblju od 1691. do 1694. godine u Perugii predajući filozofiju, ali nakon toga se sa željom da se posveti misionarskom radu opet vraća u voljenu Dalmaciju, točnije u Dubrovnik. Boraveći tako u Dubrovniku, u razdoblju od 1696. do 1702. godine obnašao je službu rektora Dubrovačkog kolegija, a od 1697. do 1700. djelovao je i kao propovjednik u dubrovačkoj bratovštini Dobre Smrti.¹⁴ Osim toga, dovršava izgradnju zgrade kolegija i započinje gradnju isusovačke crkve sv. Ignacija. Svoj boravak u Dubrovniku Della Bella prekida sredinom 1702. godine, kada ga isusovački red upućuje u Firenzu na jednogodišnje predavanje skolastičke teologije. No, nije dugo izbivao izvan granica Dalmacije. Već se sljedeće godine vratio u Split i nastavio s misionarskim radom. U narednih je 30-ak godina posjetio i djelovao u 17 biskupija uzduž cijele Dalmacije i Dubrovačke Republike. Iscrpljen dugogodišnjim radom Della Bella je 1733. godine doživio srčani udar i četiri godine

¹³ Datum rođenja nije siguran. Najvjerojatnije je u pitanju 14. veljače, iako se u nekim izvorima spominju i 2. i 18. veljače.

¹⁴ Dubrovačka bratovština Dobre Smrti razvila se po uzoru na vjerske bratovštine koje se osnivaju tijekom 17. stoljeća pod utjecajem protureformacije i pojačane aktivnosti isusovaca. Ova bratovština u najvećoj mjeri okuplja pučane i pod izravnim je pokroviteljstvom isusovaca. Della Belline propovijedi održane u toj bratovštini udarile su vrlo jake temelje za razvoj crkvenog propovjedništva u Dubrovniku krajem 17. stoljeća. Objavljene su čak i njegove propovijedi na hrvatskom jeziku pod nazivom *Razgovori i propovidagna oza Ardelia Della Belle* (1805) (SIRONIĆ-BONEFAČIĆ 1992, 10).

je teško bolestan ležao u splitskoj rezidenciji, gdje je na kraju i umro 3. prosinca 1737. godine (SIRONIĆ-BONEFAČIĆ 1992, 10–21).

Ardelio Della Bella ipak ne ostaje zapamćen samo kao svestran propovjednik i misionar, nego se istaknuo i kao znanstvenik i kao leksikograf. Tijekom dugogodišnjeg boravka u Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici ovaj je autor skupljao i pripremao građu za veliko leksikografsko djelo pod nazivom *Dizionario italiano-latino-illirico*.

9.2 *Dizionario italiano-latino-illirico*¹⁵

Dizionario italiano, latino, illirico, Cui si premettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, Ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica, Con in fine l'indice Latino-Italicus naziv je za prvo izdanje ovog rječnika kojeg je još za svojeg života objavio Ardelio Della Bella 1728. godine u Veneciji. No, Petar Bašić iz Dubrovnika je, u namjeri da poboljša autorovo izdanje, za tisak priredio drugo izdanje ovog rječnika, koje je u dva sveska objavio u Dubrovniku 1785. godine pod naslovom *Dizionario italiano-latino-illirico, A cui si premettono alcune brevi Istruzioni Grammaticali, necessarie per apprendere la Lingua e l'Ortografia Illirica. Prima edizione ragusea Ricorretta nell' Ortografia Illirica ed Italiana, e da moltissimi altri errori emendata; arricchita di termini propri delle Scienze e delle Arti; e di nuove Frasi, di Proverbi, di Modi di dire; e notabilmente accresciuta de'nomi di Regni, di Città, di Provincie, di Fiumi, di Monti, di Mari ec. delle Piante, dell'Erbe, de' Fiori ec. degli Animali, degli Uccelli ec. nella prima Edizione mancanti*, 1–2. Riječ je, dakle o trojezičnom - talijansko, latinsko, hrvatskom rječniku nastalom na osnovi dubrovačkog govora i 40-ak djela štokavskih i čakavskih pisaca 16. i 17. stoljeća, što ga čini prvim hrvatskim povijesnim rječnikom (HE, mrežno izdanje 2020, s. v. Della Bella, Ardelio). Unutar takvog se rječnika nalazi oko 30 000 natuknica što je, u odnosu na broj riječi ostalih prethodnika, najveći broj. Saznaje se kako je Della Bella ovo veliko leksikografsko djelo napisao za buduće misionare koji dolaze u slavenske zemlje i govore samo talijanski, pri čemu bi im ovo djelo bilo od velike koristi tako da bi im olakšalo učenje hrvatskog, odnosno ilirskog jezika. Osim što sadrži rječničku građu,

¹⁵ Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Ardelio DELLA BELLA: *Dizionario italiano, latino, illirico, cui si premettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica*, Venezia, 1728. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog rječnika.

ovaj *Dizionario* sadrži i gramatiku ilirskog jezika na talijanskom, što samo upotpunjuje učenje na način da služi kao udžbenik hrvatskog jezika.

Budući da je ovo djelo napisano od strane jednog Talijana, kojemu hrvatski nije bio materinski jezik, još više dobiva na značaju i stvarno je vrijedno svakog spomena. Naime, kao član dubrovačke „Akademije dokonijeh“ (*Accademia otiosorum*)¹⁶ prihvatio je prijedlog da zajedničkim snagama izrade latinsko-talijansko-hrvatski rječnik, ali kako je zbog različitih životnih neprilika ostao jedini član ove Akademije, sam se upustio u pisanje rječnika (HORVAT 2012, 185). To je bio i razlog zbog kojeg je promijenio redoslijed zamišljenog rječnika i što je talijanski stavio kao polazišni jezik. Što se tiče sakupljanja ilirske građe, kao misionar i propovjednik je prilikom boravka u hrvatskim, odnosno ilirskim krajevima, slušao narodni govor pa je bilježio poslovice i izreke. Kako je u svoj rječnik unosio i riječi izabrane iz književnih djela hrvatskih pisaca i sa željom da prikaže leksički fond koji je ostavila ondašnja iznimno plodna, dva i pol stoljeća duga književna praksa u južnoj Hrvatskoj (gdje je i boravio), odlučio se za jekavsku štokavštinu. Della Bella je u svoj rječnik uklopio riječi iz knjiga i rukopisa od Šiška Menčetića (1457–1527) pa sve do svojeg suvremenika Ignjata Đurđevića (1675–1737). Osim boravka u južnoj Hrvatskoj i književnih dubrovačkih djela, na Della Bellu su svakako utjecali i leksikografski prethodnici. Najviše se poslužio Vrančićevim i Mikaljinim tiskanim, ali je posegnuo i za rukopisnim Tanzlinger-Zanottijevim rječnikom (VONČINA 2003, 466).

Budući da je autor raspolagao vrlo opširnom leksičkom građom, valja spomenuti na koji način ju je označavao, odnosno kako je bilježio riječi unutar svog rječnika. Primjerice, za talijansku riječ *frutta* autor donosi latinsku istovrijednicu *fructus*, *us. m.*, a zatim slijedi i hrvatski prijevod *plod*, *da. m.* i *vocchje, chja. n.* Vidljivo je, dakle na koji je način autor odlučio zapisati riječi. Latinsku imenicu donosi u nominativu s genitivnim nastavkom i oznakom roda, što kasnije prenosi i na hrvatske istovrijednice. U slučaju Della Belle, označavanje hrvatskih natuknica predstavlja novinu, budući da ih zapisuje na isti način karakterističan za zapisivanje latinskih imenica, dakle s genitivnim nastavkom i oznakom roda. Za talijansku natuknicu *invitare*, *chiamare uno feco a qualche cosa* daje latinsku istovrijednicu *invito*, *tas*, i hrvatski prijevod *zvatti, zovem, zvaosam. Pozvatti, poziivam, zvaosam*. Dakle, glagol na latinskom jeziku zapisuje u prvom licu jednine prezenta i dodaje mu nastavak za drugo lice jednine prezenta aktivnog, ali

¹⁶ „Akademija dokonijeh“ okupljala je učeno dubrovačko društvo krajem 17. stoljeća, koje je na svojim okupljanjima čitalo i raspravljalo o proznim i pjesničkim djelima te otvaralo razna znanstvena i jezična pitanja. Kao takva je okupila članove koji su nastojali sastaviti veliki ilirski rječnik (MATASOVIĆ 2013, 6).

nigdje ne zapisuje oznaku za konjugaciju (*formo, as; prohibeo, bes; involvo, vis; nutrio, tris*), dok u hrvatskom prijevodu niže infinitiv, prvo lice jednine prezenta i prvo lice jednine perfekta (*slikkovati, kujem, vaosam; braniti, braanim, braniosam; moratti, tam, taosam; hraniti, nim, niosam*). Što se tiče hrvatskog prijevoda, poprilično je kompletan, čak dapače, nudi više nego što je običaj. U slučaju da bi netko posegnuo za ovim rječnikom u želji da pomoću talijanskog nauči latinski, bilo bi mu jako teško i trebao bi koristiti drugu literaturu. No, u ovom slučaju kad latinski služi samo kao posrednik između talijanskog i hrvatskog, dovoljno je što su zapisani osnovni oblici glagola. Smatra se, naime da je latinski jezik koji svi znaju i ne bi trebali imati problema s razumijevanjem i kasnijim korištenjem, budući da je još uvijek službeni jezik. Što se tiče pridjeva, Della Bella ih na latinskom i na hrvatskom zapisuje na jednak način – nominativ jednine muškog roda s nastavcima za ženski i srednji rod, u čemu je poprilično dosljedan. Latinski pridjevi *Angustus, a, um; Facilis, le; Pulvereus, rea, reum* tako u hrvatskom prijevodu glase *Krataak, tka, tko; Lak, kka, kko; Prasciv, sciva, scivo*.

Preostaje samo spomenuti način na koji ovaj autor u svoj rječnik zapisuje citate iz književnih djela. Naime, na samom je početku, u obliku uvoda Della Bella unaprijed sastavio popis pisaca koje je odlučio uklopiti u svoj rječnik. Odredio je tako kratice njihovih prezimena i naslova djela i postavio ih na početak kako bi čitatelju bilo što lakše razumjeti natuknice. Bilo da se radilo o imenicama, glagolima ili pak ostalim vrstama riječi, autor navodi citate. Primjerice, pod talijanskom natuknicom *Abbracciare un tronco, o simile*, nalazi se latinski *Brachiis circumdare* i hrvatski prijevod *Obscescirati, obscescjaaram, obscescjariosam* s citatom iz Gundulićevog *Osmana* „Jedan velik brek neotessan, Chjapeti osctrom obscescjaara“.

Generalno gledajući, Della Bellin se rječnik može podijeliti na 5 poprilično nejednakih dijelova. Prvi dio predstavlja uvod zapisan na nepaginiranim stranicama; drugi je usmjeren na talijanske upute za čitanje, pisanje, naglaske i gramatiku ilirskog jezika; zatim slijedi najveći i najvažniji dio, a to je talijansko-latinsko-hrvatski rječnik; kao četvrti dio dolazi latinsko-talijanski indeks;¹⁷ i na kraju se na nepaginiranim stranicama nalazi abecedni popis grešaka i u rječniku i u indeksu.

Na prvim se nepaginiranim stranicama tako nalazi naslov rječnika, posveta, predgovor, popis citiranih autora i njihovih djela te dvije dozvole za tiskanje. Della Bella na naslovnoj stranici

¹⁷ Latinsko-talijanski indeks nalazi se samo u prvom izdanju rječnika, u drugom, poboljšanom, proširenom i kasnije objavljenom on je izostavljen.

jasno spominje da svoj rječnik posvećuje Carlu Pisaniju¹⁸ (*Dedicata all'eccecell. Del sig. K. Carlo Pisani*), kojemu je napisao i posvetu. Zanimljivo je kako se unutar cijelog teksta posvete pod naslovom *Eccellenza* Carlovo ime ne spominje, ali ipak je poprilično jasno da je upućena upravo njemu. Ova posveta donosi i da je ovo djelo konačno izašlo iz tiska te da je plod mukotrpnog rada (*non leggiera fatica*). Autor ističe kako je ovo djelo napisao u čast Dalmaciji, *alla quale ho già consagrato da molto tempo i proverbi miei sudori* i koja ne traži korist od rječnika svog jezika jer *non tanto fia sua, quanto di moltissime altre Provincie*. Ova posveta datira iz listopada 1728., dakle za vrijeme Della Bellinog boravka u Veneciji. Iz ovog se teksta ne saznaje pravi razlog zbog kojega autor svoje djelo posvećuje Pisaniju, a moguća su dva – ili je Della Bella osjećao veliku zahvalnost zbog podrške koju je Pisani usmjerio isusovcima za vrijeme svoje uprave u Dalmaciji od 1711. do 1714. godine, ili je pak Pisani Della Belli pružio materijalnu pomoć i svojim položajem ubrzao tiskanje ovog rječnika. Naravno, moguće je i da je Della Bella u obzir uzeo oba razloga i da je zbog njih svoje životno djelo potpisao kao *umilissimo, devotissimo, obbligatissimo servitore*.

L' autore a chi legge naslov je predgovora koji je upućen čitateljima, odnosno korisnicima ovog djela. Unutar ovog se teksta mogu pronaći autorova stajališta prema leksikografskom radu i prema ilirskom jeziku, ali i o izvorima za talijanski dio te o korištenju citata hrvatskih književnika. Cijeli je predgovor napisan na talijanskom jeziku, uz jedan dio na latinskom. Na latinskom je iznio svoj stav usmjeren na leksikografski rad: *Onomastica condituri antequam prima operi manus accedat, etiam atque etiam cogitent quid in se suscipiant oneris, quam operosum, et arduum, quam tedii plenum, et ingestabile, quam censoribus, atque censorculis expositum, quam multis et Aristarcorum et Momorum arbitris opportunum*. Svoj predgovor nastavlja tvrdnjom da je ovo djelo namijenio onima koji se namjeravaju predati misionarskom radu u ilirskim krajevima te da im zbog toga uz rječnik daje i gramatičke upute kako bi naučili ilirski jezik i usavršili naglašavanje riječi. Prema autoru ilirski jezik predstavlja osnovni slavenski jezik, čiji se dijalekti govore u različitim europskim državama. Osim što izriče svrhu svog rječnika, autor se na kraju ispričava čitateljima koji će naići na neke riječi zapisane prema staroj talijanskoj grafiji. Opravdava se kako *quando incominciai a far raccolta delle voci Illiriche per mio uso non per darle alle Stampe, mi ferve di vari vocabolari, traquali alcuni non iscrivono le suddette voci, ed altre all'usanza moderna*. Della Bella u svom predgovoru navodi

¹⁸ Carlo Pisani (1665–1750) bio je pripadnik poznate mletačke obitelji čiji su članovi bili značajni vojskovođe i državnici. Pisani je bio mletački upravitelj Dalmacije od 1711. do 1714. godine, kada je osnovana isusovačka rezidencija u Splitu. Uz spomenutu službu, Pisani je obavljao i značajne državne službe na Krfu te je bio gradonačelnik grada Brescie.

da se pri sakupljanju talijanske građe služio raznim rječnicima, a da je za ilirsku građu posegnuo za djelima dubrovačkih i dalmatinskih pisaca, nastavlja i da je kod svake riječi u rječniku mogao navesti i citat, odnosno napisati neki komentar, ali da je od toga odustao, jer bi onda rječnik bio previše opsežan.

Pod naslovom *Catalogo degli Autori citati abbreviatamente del Dizionario, e de quali sono ancora le voci senza citazione* popisani su autori i njihova djela, koja su poslužila kao izvor za hrvatski dio rječnika. Ovaj katalog prvenstveno služi kao tumač kratica koje se nalaze u rječniku – po abecednom redu su popisane kratice i njihova značenja. U većini je slučajeva autor kratice izveo iz početnih slova prezimena autora (*Gior. Composizioni varie di Gior. Darxich; Guc. Divozione del Rosario di F. Angelo Guccetich; Ivan. Composizioni varie di Giovanni Jvanniscevich*), makar postoje i kratice koje su izvedene iz početnih slova naslova djela (*Dubr. Dubrauka Pastorale di Giovanni Gondola; Elek. Elekdra Tragedia Dominka Zlatarichja; Osm. Osman Poema di Giovanni Gondola*), ali katkad se nalazi i oboje, dakle uz kraticu prezimena navedena je i kratica djela (*Ekt. Rib. Ribanje Petra Ektorovichja; Kass. Djev. Vite delle Vergini di Bartolomeo Kassich; Mandal. Gior. La Maddalena di D. Ignazio di Giorgi*).

U nastavku svog djela autor dodaje dvije dozvole za tiskanje rada, jedna datira iz ožujka 1728., a druga iz lipnja iste godine. Obje isprave utvrđuju da je rječnik napisan u duhu religije i da nema tekstova protiv vlasti te se kao takav može bez problema tiskati. Nakon toga započinje numeracija stranica i najprije se na talijanskom jeziku donosi šest kratkih pravopisnih uputa pod naslovom: *Avvertimenti per poter leggere, e scrivere con facilita le parole Illiriche scritte con caratteri Italiani*. Svrha je autorovih uputa čitatelju olakšati čitanje i prikazati pravopisnu osnovu za pisanje ilirskih riječi. Kako bi upotpunio upute, autor je na sljedećim stranicama sastavio i kratku gramatiku ilirskog jezika – *Istruzioni grammaticali della lingua Illirica*. Prilikom sastavljanja ove gramatike, Della Bella se ugledao na svog prethodnika, isusovca Jakova Mikalju, koji je na jednak način postavio gramatiku hrvatskog jezika kako bi svojim čitateljima omogućio što lakše snalaženje i podučio ih ilirskom jeziku.

Konačno, nakon opširnog uvoda slijedi rječnički dio, a nakon njega dolazi *Index latino, italicus* s još oko 18 000 riječi. Kako bi se ogradio i ispravio svaku pogrešku, Della Bella na kraj svojeg djela stavlja popis pogrešaka uključujući građu rječnika i indeksa.

Ovaj rječnik cijelim svojim sadržajem prelazi i pomiče granice, ovog puta ne samo na hrvatskom, nego i na europskom tlu te svakako nastavlja put prema formiranju hrvatskog standardnog jezika.

10. IVAN BELOSTENEC I NJEGOV *GAZOPHYLACIUM*

10.1. *Vita Joannis Bellosztenecz*

Ivan Belostenec, učeni pavlinski redovnik, pjesnik, pisac i leksikograf rođen je u Varaždinu oko 1594. godine.¹⁹ Što se tiče osnovnog obrazovanja, najvjerojatnije ga je stekao u svom rodnom gradu, ali za to ne postoje provjereni dokazi. Poznato je samo kako je 1616. godine stupio u pavlinski red i da je u Beču od 1618. do 1621. godine studirao filozofiju, a u Rimu od 1621. do 1624. godine teologiju. Poglavarom pavlinskog samostana u Lepoglavi postao je 1627. godine, nakon čega obilazi i živi u ostalim samostanima (u Sveticama kod Ozlja, u Svetoj Heleni kod Lepoglave, u Čakovcu i u Crikvenici). Postoje dokumenti u kojima se spominje kako je ponovno bio svećenički prior 1662./63. godine, nakon čega se 1663. godine povlači u Lepoglavu, gdje je 1674. služio zlatnu misu i sljedeće godine umro (GOSTL 1995, 98).

Bez obzira na oskudne biografske podatke uglavnom povezane s njegovim redovništvom, Belostenec ipak ostaje zapamćen po svojim književnim djelima. Prvo je takvo djelo bila danas izgubljena zbirka pohvalnih pjesama posvećenih sv. Pavlu Pustinjaku pod nazivom *Boghomila*. Drugi naslov je *Sacri sermones in sacratissimum festum Corporis Christi*, unutar kojeg donosi didaktičko-moralizatorske crkvene propovijedi. No, njegovo je treće i najveće djelo sačuvano pod naslovom *Gazophylacium*, a riječ je o enciklopedijskom latinsko-hrvatskom i hrvatsko-latinskom rječniku.

10.2. *Gazophylacium*²⁰

Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium,²¹ odnosno *Gazophylacium illyrico-latinum*, dvosveščani dvojezični enciklopedijski rječnik koji je ujedno i pravo remek-djelo Ivana Belostenca tiskan je tek 1740. godine u Zagrebu, premda je dovršeno puno godina ranije. Naime, tek je 65 godina nakon autorove smrti pavlin Jerolim Orlović ovaj rječnik, koji je u rukopisu ležao spomenuti niz godina, odlučio prirediti za tisak, i to u dva sveska. Riječ je

¹⁹ Arhivska istraživanja još uvijek nisu ustanovila potpun Belostenčev životopis. Naime, o njegovim se ranim godinama zna poprilično malo. Saznaje se samo da se rodio između 1593. i 1595 na području Varaždina.

²⁰ Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Ivan BELOSTENEC: *Gazophylacium, seu Latino-Illyricum onomatum aerarium : selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus, metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate illyrico delicatis illustratum; Zagrabiae. Typis Joannis Baptistae Weitz, Inclyti Regni Croatiae Typographi*, 1740. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog rječnika.

²¹ Sadržaj kompletnog naslova s prve stranice ovog rječnika glasi: *Admodum reverendi patris Joannis Belosteztenecz e sacra D. Pauli primi eremite religione Gazophylacium, seu Latino-Illyricum onomatum aerarium, selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus, metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate illyrico delicatis illustratum*. Ovaj se naslov pripisuje urednicima i saznaje se kako je Belostenčev naslov glasio *Dictionarium latino-croatium*, odnosno *Dictionarium croatico-latinum*.

tako o prvom, latinsko-hrvatskom dijelu, protegnutom na ukupno 1288 stranica i o drugom, znatno kraćem, hrvatsko-latinskom dijelu na 650 obilježenih stranica. Ključna riječ u naslovu ovog rječnika označava riznicu, koja u punom smislu te riječi to i predstavlja, budući da obiluje riječima, kako latinskim kojih je više od 40 000, tako i hrvatskim čiji je broj puno veći. Rad na ovom poprilično velikom djelu Belostenec je smatrao životnom zadaćom na kojoj je radio izvjestan broj godina. Saznaje se kako je na drugom, hrvatsko-latinskom djelu radio punih 9 godina, sve dok ga smrt nije spriječila u naumu da čitav rječnički korpus iz prvog prenese u drugi dio (*HE*, mrežno izdanje 2020, s. v. Belostenec, Ivan). Iz tog je razloga poprilično velika razlika, odnosno nesrazmjer u opsegu prvog i drugog sveska.

Gazophylacium predstavlja naziv za dvojezični rječnik s uklopljena sva tri narječja hrvatskog jezika, na način da su latinske natuknice protumačene prije svega kajkavskim istovrijednicama, nakon kojih se nalaze i čakavski, odnosno štokavski sinonimi. Budući da mu je osnovica kajkavsko narječje, cjelokupni je nekajkavski spektar označen kraticama: pod oznakom *D.* stoje dalmatinizmi, dakle čakavizmi, a pod oznakom *Scl.* i *Turc. Scl.* nalaze se slavonizmi, odnosno štokavizmi. Iz samog se naslova saznaje da su sva tri narječja okupljena pod jedinstvenim nazivom *lingua Illyrica*. Naime, istraživanja su pokazala kako autor pod ilirskim smatra „horvatski“,²² utemeljen na kajkavskoj osnovici s konkretnom dopunom sinonima čakavskog i štokavskog narječja (ZNIKA MARION 2018, 32). Uklapanjem sva tri narječja u jedan rječnik počele su se, nakon što je objavljen, zajedno s *Lexiconom* Pavla Rittera Vitezovića brisati granice hrvatskog književnog regionalizma i promovirati tronarječna koncepcija, sve u smjeru stvaranja jedinstvenog jezika. Kao takav je i *Gazophylacium* postao preteča ilirizma, ali s jednim pomakom – od kajkavske prema štokavskoj osnovici za razvoj književnog jezika (GOSTL 1995, 99). U skladu s tronarječnom koncepcijom koju zagovara u svom rječniku, Belostenec daje dva oblika svog prezimena – na naslovnici *Gazophylaciuma* nalazi se *Belostenecz*, a na naslovnici djela *Sacri sermones in sacratissimum festum Corporis Christi* zapisao je štokavsko ikavsku verziju – *Byllostinacz*.

Budući da je Belostenec dugi niz godina boravio i djelovao u pavlinskom samostanu Svetice, u okolici Ozlja, mjesta gdje se dodiru sva tri hrvatska narječja, uopće ne čudi što je ovaj autor posegnuo za definiranjem hrvatskog kao hibridnog jezika²³ (VONČINA 2003, 468). Godine 1649, odnosno 1651. Jakov Mikalja objavio je svoje *Blago*, što se poklapa i s mogućim

²² Tada se pod „horvatskim“ smatrao kajkavski književni jezik.

²³ Hibridni ili miješani jezik naziv je za jezik koji proizlazi iz više jezika ili, u ovom slučaju, iz više pomiješanih narječja sadržavajući elemente svakog od njih.

godinama kada je Belostenec započeo rad na sastavljanju svoje „riznice“. Tako su mu najvjerojatnije Mikaljin, ali i onaj stariji, Vrančićev rječnik poslužili kao svojevrsan leksički izvor. Uz spomenute rječnike, Belostenec je zasigurno posegnuo i za Habelićevim *Dictionarom*, iz kojeg je crpio kajkavsku građu. Inovacija koju započinje sam Belostenec povezana je s referiranjem na latinska književna djela. Naime, prilikom zapisivanja riječi, autor se potrudio napisati i kod kojeg se autora mogu pronaći određene riječi ili pojmovi. Ne prepuštajući ništa slučaju autor unaprijed, u predgovoru namijenjenom čitatelju iznosi razrješenja kratica koje se nalaze unutar rječnika, a tiču se književnih autora: *Cic. Cicero; Virg. Virgilius; Lucr. Lucretius; Plaut. Plautus; Ovid. Ovidius; Ter. Terentius; Plin. Plinius; Apul. Apuleus* iz razdoblja antike, ali se referira i na svoje leksikografske prethodnike: *Ard. Ardelio; Ritt. Ritter*. Što se tiče kompletne građe u oba djela *Gazophylaciuma*, uz svakodnevne je termine i riječi uklopljeno i nazivlje s područja medicine, farmacije, geografije, zoologije, botanike, uz poneke antroponime.

Gazophylacium latino-illyricum naziv je za dio rječnika u kojem je latinska natuknica polazišni dio. Prilikom određivanja gramatičkih oblika, autor poseže za velikim brojem gramatičkih kratica, koje je definirao u svom predgovoru pa tako ne uzrokuju neke pretjerane nejasnoće niti nedoumice. Belostenec tako poprilično jasno i uvijek na jednak način bilježi svoje latinske natuknice. Općenita „inovacija“ ovog autora povezana s zapisivanjem latinskih natuknica, bez obzira o kojoj se vrsti riječi radi, jest ta da za velik broj donosi jednu od dvije moguće kratice kojima označava dužinu, odnosno kraćinu pretposljednjeg sloga (*p.c. – priorem, vel penultimam correptam* i *p.p. – priorem, vel penultimam productam*). Nadalje, glagoli su tako zapisani s podosta „dodataka“. Nakon osnovne natuknice i njezinih gramatičkih odrednica autor zapisuje sve njezine latinske sinonime i fraze, a tek potom slijedi prijevod na hrvatski, odnosno ilirski jezik (*Amo, as, avi, atum. a. 1. Diligo, charum habeo, amo, charumque habeo, in oculis fero, benevolentia complector, unice amo, studio prosequor, complector. In deliciis habeo. Lyubim – bilszem, amare ex animo, lyubiti iz szercza. [...]*). Dakle, prilikom zapisivanja glagola autor kao početni gramatički oblik donosi prvo lice jednine prezenta aktivnog, a potom nastavak za drugo lice prezenta, nastavak za prvo lice perfekta aktivnog, nastavak za particip prijevremenosti, kraticu za aktivni glagol i broj kao oznaku konjugacije, nakon čega daje sinonime, fraze i prijevode na drugi jezik. Imenice i u Belostenčevom rječniku sadrže gotovo jednake gramatičke oblike kao i u suvremenim rječnicima, ali naravno, uz pokoji dodatak (*Aspernator, oris. g. m. 3. p. p.; Disciplina, ae. g. f. 1. p. p.; Fides, ei. g. f. 5.*). Dakle, uz uobičajen nominativ kao polazišni dio rječničkog oblika imenica, nastavka za genitiv jednine i

oznaku roda, kojoj pridodaje i slovo *g.* kao *genus*, Belostenec vrlo često navodi i broj koji dodatno označuje o kojoj je deklinaciji riječ. No, što se više ide bliže posljednjim riječima, autor izostavlja dodane kratice i imenice zapisuje na način jednak suvremenom (*Patientia, ae. f.; Rex, gis. m.; Sequestrum, tri. n.*). Pridjevi, osim što sadrže nastavke za sva tri roda, posebno su označeni kraticom *adj.* (*Discolor, oris. g. o.*²⁴ *adj. p. c.; Familiaris, e. adj. g. o. p. p.; Meridialis, le. adj. p. p.*) i po tome se razlikuju od participa (*Excitus, a, um. g. o. p. p. part.; Perfunctus, a, m. part; Tostus, a, m. part.*)

Kako su u pitanju dva dijela rječnika koji se razlikuju samo u poretку odabranih jezika, za očekivati je da se sve riječi bilježe isto, samo naravno, obrnutim redoslijedom. U slučaju Belostenčevog rječnika to definitivno nije praksa. Naime, autor u *Gazophylacium illyrico-latinum* ne daje toliko iscrpne gramatičke oblike kakvi su sadržani u prvom dijelu, čak štoviše, riječi i fraze samo zapisuje, bez ikakvih detaljnijih odrednica. Naravno, još je na početnim slovima vidljiva autorova tendencija za ustaljenim rječničkim oblicima latinskih riječi, ali s vremenom odustaje i zapisuje samo nominative, odnosno prva lica jednine za glagole. Sa sigurnošću se može reći kako objavljeni dio na neki način predstavlja samo radnu verziju, jer poznavajući način pisanja, pedantnost i stil određivanja svake natuknice iz prvog dijela, Belostenec je zasigurno u glavi imao širu sliku kako bi drugi dio trebao izgledati, samo što ju jednostavno nije stigao realizirati. Može se zaključiti kako oba dijela ovog rječnika poprilično dobro funkcioniraju zajedno, jer bi se za svaku nedoumicu iz hrvatsko-latinskog dijela moglo posegnuti u latinsko-hrvatski rječnik i tako olakšati situaciju. Dakako, to zasigurno nije bila zamišljena autorova ideja, ali na taj bi se način iz oba dijela moglo izvući najbolje.

Nakon naslovne strane, a prije sadržaja latinsko-hrvatskog dijela rječnika nalazi se 21 stranica na kojima su sadržani: početne posvete, odobrenja i predgovor upućen čitatelju. Teško je otkriti i u potpunosti odrediti je li Belostenec zamislio cijeli početni korpus ili su ipak urednici tako odredili. Kako je ovaj rječnik ostao u rukopisu i definitivno nije napisan do kraja, najvjerojatnije su izdavači napisali početne studije. Prema datiranjima nakon svakog dodatka, sasvim je jasno kako su dodane nakon autorove smrti, pa samim time i da nisu napisane autorovom rukom. Ne može se u potpunosti ukloniti ni pretpostavka da su izdavači osim početnih dijelova dodali i riječi unutar rječnika. Naime, 65 godina nakon smrti Ivana Belostenca, veliko je područje Hrvatske oslobođeno, a kako je svaki njezin dio govorio različitim govorom, izdavači su u Belostenčevom rječniku vidjeli odličan jezični priručnik koji bi olakšao jezičnu komunikaciju

²⁴ Kratica *g. o.* znači *genus omnes*.

među govornicima različitih područja. Kako bi upotpunili sadržaj i proširili opseg, sami su izdavači unijeli još riječi i tako ga izdigli na višu razinu.

Kompletni je *Gazophylacium* tiskan zahvaljujući banu Josipu Eszterházyju,²⁵ kojemu je izrečena zahvala na prvim stranicama ovog rječnika pod naslovom *Excellentissimo, ac illustrissimo domino, domino comiti Josepho Eszterhazy de Galantha, perpetuo in Frakno, et Tata, Regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae bano, eorundemque pro-regi, Supremo Regni Croatiae, Confiniorumque ejusdem Capitaneo, comitatus comaromiensis supremo comiti, Sacrae Caesarea, Regiaeque Catholicae Majestatis actuali intimo consiliario, camerario, generali equitatus et Generalis Campi – Mareschalli locumtenenti, Domino, Domino Patrono, et Mecaenatu Gratosissimo*, s potpisom na kraju *Devotissima Provincia Croatica Ordinis S. Pauli primi Eremitae*. Nakon zahvale dolaze dva odobrenja za tiskanje rječnika iz 1737. godine – prva, *Approbatio reverendissimi P. Generalis*, koja kao glavni razlog za tiskanje knjige donosi *Ne vero tanti laboris opus sine publico emolumento sepultum jaceat* [...] i druga *Approbatio Ordinarii*, koja definitivno potvrđuje da se *in hocce Dictionario nihil, quod Sacrae Fidei, et Religioni Catholicae, bonisque moribus contrariaretur, inveniatur* tako da se u potpunosti dopušta njegovo objavljivanje.

Osim dodataka tehničke prirode poput odobrenja i zahvale za tiskanje, koji su ovog puta napisani od strane izdavača, dolazi *Prologus ad lectorem*, za koji se postavlja pitanje autorstva. Najvjerojatnije je da je Belostenec napisao svoj predgovor, koji su izdavači naknadno uredili dodajući komentare ili dodatke. Naime, iz predgovora se saznaje da je rječnik napisao *quantumvis a quinquaginta octo annis Professi pauperis*, a kako je u red stupio 1616. godine, jasno se može zaključiti da je ovaj predgovorni članak napisao upravo Belostenec 1674. godine. Na početku prologa autor donosi kako je *Classis mea ante aliquot annos a portu soluta, nunc tandem non Croesi, Mydaeque opibus, sed literariis onusta Gazis* [...] *ad litus appulit*. Kasnije se iz teksta saznaje kako pod tim brodom²⁶ smatra latinsko-hrvatski dio rječnika, a napominje i da je *in feracibus Illyrii littoribus Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Istria, et vicinioribus inibi Insulis* [...] *quicquid inquam colligere potui, abunde in hoc Gazophylacium congressi, congestum in hanc formam redegi, redactum tuos sub oculos posui*. Autor unutar tog dijela napominje i da prije njega nije postojao *nemo, qui nomenclaturam Latino-Illyricam eo*

²⁵ Josip Eszterházy (1682–1748) bio je 1733. godine imenovan hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim banom na čijoj je funkciji ostao sve do 1741. kada se odrekao banske časti i postao dvorski sudac, maršal i zapovjednik desne obale Dunava.

²⁶ Belostenec za svoj oveći dio rječnika koristi vrlo praktičan naziv brodomlja, koje nakrcano književnim blagom plovi prostranim i gotovo neiscrpnim književnim morem (*mare litterarium*). Dakle, svjestan da su postojali hvalevrijedni leksikografski prethodnici, koji su već napunili spomenuto more, iz svoje luke pušta i svoj doprinos.

ordine, ea dictionum copia, varietate, et scribendi methodo in lucem eddidisset, quo hocce Gazophylacium meum, seu Aerarium votis expectantium correspondet, u čemu je u potpunosti u pravu. Od svih ranijih rječnika koji su objavljeni, jedino se može usporediti s Vrančičevim, budući da su i Mikaljin i Habdelićev rječnici hrvatsko-latinski. No, ako se u razmatranje uzme opseg i Vrančičevog i Belostenčevog rječnika, ipak Belostenec svojom veličinom odnosi pobjedu.

U predgovoru drugog, hrvatsko-latinskog dijela donosi kako *Alteram quidem ejusdem partem, Illyrico-Latinam, scilicet jam ante plures annos, feliciter elucubravi, et exposit partim ob decrepitam aetatem, partim ob continuam fere variorum morborum conflictationem, ulteriori scriptioni longum Vale dixi [...]*. Budući da ga je zadesila smrt, a da pri tom nije završio niti svoj rječnik, a kamoli predgovor drugom dijelu, ovaj su dio prologa zasigurno napisali izdavači. Njima se, dakako može pripisati i ostatak tog teksta u kojem se objašnjavaju načini označavanja i tumačenja riječi unutar rječnika.

Preostaje spomenuti još jedan dodatak s početka rječnika. Uklopljen je elogij na latinskom, koji je Sebastijan Glavinić²⁷ sastavio u čast Belostenčevog zlatomisničkog jubileja.

Ovaj sadržajno vrlo bogat, opsegom poprilično velik, a korisniku pristupačan rječnik Ivana Belostenca ne samo da je današnji vrijedan izvor za filološka istraživanja, nego je prije svega kapitalno djelo latinske, odnosno hrvatske dopreporodne leksikografije, koje je udarilo vrlo jake temelje za kasniji razvoj hrvatskog jezika.

11. FRANJO SUŠNIK, ANDRIJA JAMBREŠIĆ I NJIHOV *LEXICON LATINUM*

11.1. *Vita Francisci Sussnik*

Leksikograf i isusovac Franjo Sušnik rođen je 25. studenog 1686. godine u plemićkoj obitelji u Međimurju. Svoje srednjoškolsko obrazovanje završio je u Varaždinu, a potom otišao u Zagreb gdje je tri godine slušao filozofiju. Kako se istaknuo među isusovačkim đacima, odlučio je nastaviti svećenički poziv tako da je stupio u isusovački red u Beču 1710/1711. godine. Poznato je da je u razdoblju od 1713. do 1714. godine bio profesor u varaždinskoj gimnaziji, a od 1714. do 1715. i od 1720. do 1721. u zagrebačkoj, gdje je predavao sintaksu i retoriku. Svoje je školovanje godinama usavršavao u Grazu i Judenburgu, a kasnije se posvetio crkvenim

²⁷ Sebastijan Glavinić (1632–1697) bio je senjsko-modruški biskup, diplomatski prevoditelj i pisac stihova na latinskom te pranećak hrvatskog pisca i povjesničara Franje Glavinića.

dužnostima u Osijeku, Zagrebu i Pečuhu. Putujući tako gradovima, propovijedajući i ispovijedajući, životni ga je put opet doveo u Zagreb, gdje je 30. travnja 1739. godine umro (ŠOJAT 1992, VIII).

Ovaj svestran čovjek i putnik ostaje zapamćen po svojem molitveniku naslova *Put vu nebo*, koji je na nekim primjercima tiskan pod naslovom *Putni tovaruš*, ali daleko poznatiji ostaje kao suautor velikog leksikografskog djela koje nosi naslov *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Gemanica, et Hungarica locuples*.

11.2. Vita Andreae Jambressich

Andrija Jambrešić, hrvatski leksikograf i pisac rođen je 20. rujna 1706. godine u Cesarskoj Vesi, u Hrvatskom zagorju. Gimnazijsko obrazovanje stekao je u Varaždinu i Zagrebu, dok je isusovački novicijat započeo u Beču 1724. godine. U razdoblju od 1731. do 1735. godine boravi u Grazu gdje studira teologiju, a sljedeće godine odlazi u Judenburg na studij filozofije. Svoje široko znanje s područja filozofije, teologije i prava u narednim godinama kao profesor širio je ostalim generacijama na isusovačkim učilištima u Zagrebu, Varaždinu, Gorici i Trnavi. Tako je predavao sve do 1750. godine, a kasnije je napredovao i obnašao dužnost dekana na pravnom i filozofskom fakultetu u Zagrebu te je postao savjetnik rektora u Varaždinu. Andrija Jambrešić umro je 13. ožujka 1758. u Varaždinu (PRANJKO 2005)

Pod Jambrešićevim imenom izašla su dva djela – *Manductio ad Croaticam orthographiam*, pravopisni priručnik s prijedlozima za reformu grafije kajkavskih glasova i *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples*. No osim spomenutih djela, Jambrešiću se pripisuje autorstvo sažetka Álvaresove gramatike *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari in Illyricam sive Croatis et Sclavonibus vernaculam conversorum* i smatra se da je napisao tumač autonomnim zakonima Hrvatske pod naslovom *Municipale Croatiae jus, commentario illustratum*.

11.3. *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples*²⁸

Zajedničko djelo Franje Sušnika i Andrije Jambrešića donosi se pod naslovom *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum, ab Andrea Jambressich, societatis Jesu Sacerdote, Croata Zagoriensi*. Riječ je, dakle o četverojezičnom – latinsko, hrvatsko, njemačko, mađarskom rječniku koji je tiskan u Zagrebu 1742. godine. Usporedbe radi, Belostenčevo je djelo objavljeno dvije godine ranije, tako da je kajkavsko područje u gotovo isto vrijeme imalo dva velika i poprilično iscrpna rječnika, naravno uz stariji Habelićev rječnik. Iz naslova ovog djela saznaje se i da je namijenjen prvenstveno školskoj mladeži te da je autor samo Andrija Jambrešić. Očigledno je da ga je Jambrešić sam objavio, budući da je njegov suautor umro par godina ranije, ali iz kojeg se razloga Sušnikovo ime ne nalazi na naslovnoj strani, nije u potpunosti poznato. Pitanje autorstva ovog rječnika bilo je povodom vrlo čestim raspravama, a najviše su polemizirali poznati hrvatski filolozi, Vladoje Dukat (1861–1944), koji je bio mišljenja da je Jambrešić jedini autor *Lexicon*a, i Franjo Fancev (1882–1943), koji je smatrao da je autor Sušnik, a da je Jambrešić samo priredio rječnik za tiskanje. Većina istraživača ipak ujedinjuje oba stajališta tako da autorstvo nedvojbeno pripisuje obojici, i Sušniku i Jambrešiću (ŠOJAT 1992, V–VII). Naravno, zasigurno su prisutna određena odstupanja među njima, odnosno među dijelovima rječnika koje su napisali, ali ipak, velika je vjerojatnost da su obojica autori. Dakako, Jambrešić u samom naslovu ne spominje direktno da je on autor, on se potpisuje samo kao onaj koji je priredio (*digestum*), a u predgovoru spominje Franju Sušnika, koji je ovo djelo započeo i na njemu radio sve do svoje smrti. Leksikografska istraživanja pokazala su da je Jambrešić autor većeg dijela rječnika i da je definitivno zaslužan za njegovo objavljivanje, ali ni na koji način se ne izostavlja Sušnikov doprinos. Najpravednije je stoga prihvatiti tumačenje da su obojica zajedničkim snagama sudjelovali u pisanju ovog velikog leksikografskog djela.

Lexicon Latinum predstavlja višejezični rječnik s oko 27 000 riječi protegnutih na 1068 strana. Osim rječničkog dijela, unutar ovog leksikografskog djela, uz predgovorne dodatke, dodan je i abecedno organiziran *Index illyrico, sive, Croatico-Latinus* u tri stupca s ukupno oko 7 000 hrvatskih riječi. Temeljna zamisao ovog *Lexicon*a leksikografski je obraditi jezike svih naroda koji žive na istom području, odnosno u istoj državnoj zajednici (VONČINA 2003, 469).

²⁸ Za potrebe ovog rada korišteno je djelo: Andrija JAMBREŠIĆ: *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*, uredili Božidar Finka, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Petar Šimunović i Antun Šojat, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1992. i u nastavku su svi citirani dijelovi preuzeti iz tog rječnika.

Ovaj četverojezični rječnik s latinskim kao polazišnim jezikom donosi iznimno bogat fond latinskih riječi preuzetih iz djela klasičnih latinskih pisaca, iz srednjovjekovnog latiniteta, ali i iz područja različitih znanstvenih disciplina. Sušnik i Jambrešić u svom rječniku donose obilje zemljopisnih imena i etnika, uz koje daju vrlo opširna latinska tumačenja i opise tih država, gradova, rijeka i naroda (*Savus. Maximus Illyrici hodierni fluvius, ad Belgradum in Danubium influit; Zagoria. Nobilis, et antiquissimus superioris Slavoniae (hodie Croatiae) Comitatus, quem subinde generalis Hungariae Coetus Varasdinensi conjunxit. Sedem praebet tutissimam praecipuis, plurimisque Croatiae, et Slavoniae Familiis.*). Takvim objašnjenjima ovaj rječnik dobiva karakteristike i podiže se na rang enciklopedijskog rječnika (ŠOJAT 1992, XII–XV). Latinske su natuknice prevedene kajkavskim književnim jezikom, koji mijenja svoje ustaljene karakteristike i polako poprima obilježja standardnog jezika. Valja spomenuti da su autori ovog *Lexicon*a živjeli i djelovali u prilikama različitim od onih u doba Jurja Habdelića i Ivana Belostenca. Naime, dok se u hibridnom jeziku 17. stoljeća usmjerilo na čakavsko-kajkavsku vezu, u četrdesetim je godinama 18. stoljeća napredovala veza kajkavske kulture sa slavonskom, ikavsko-štokavskom (VONČINA 2003, 467–470). Osnovica kajkavskog književnog jezika tadašnjeg stoljeća leži u kajkavskim urbanim sredinama, odnosno u zagrebačkom urbanom govoru, što u potpunosti opravdava ovu štokavsku „novost“. Takva se štokavština postupno formirala jezičnim kontaktom s drugim hrvatskim narječjima, ali i jezičnim utjecajem nekajkavskih djela (ŠOJAT 1992, XVI). Hrvatski prijevod latinske natuknice vrlo je bogat ekvivalentima za pojedina značenja, obiluje i sinonimima, a kad u kajkavskom književnom jeziku ne postoji odgovarajuća istoznačnica, autori je na vrlo opširan način pokušavaju objasniti, bilo da dodaju izreke ili pak cijele rečenice.

Latinske su natuknice zabilježene gramatičkim oznakama s obzirom na vrstu riječi, a kada su u pitanju prijedlozi, prilozi ili zamjenice, označeni su prikladnom kraticom (*Praep., Adv., Pron.*). Osim već ustaljenih gramatičkih odrednica, riječi latinskog stupca sadrže i kraticu za stilsko ili strukovno područje na koje se odnose (*Theol; Phil; Phys; Math*; i slično), a najviše riječi sadrži kraticu imena autora unutar čijeg djela je zabilježena pojedina riječ. Latinske imenice tako sadrže sve potrebne gramatičke oznake koje upućuju na njihovu vrstu riječi (*Facinus, oris, n.; Procella, ae, f.; Streptus, us, m.*); svi su glagoli zapisani u prvom licu jednine prezenta aktivnog, nakon čega slijede nastavci za drugo lice prezenta aktivnog, za infinitiv istovremenosti, za prvo lice perfekta aktivnog te za particip prijevremenosti (*Amo, as, are, avi, atum; Habeo, es, ere, ui, itum; Procido, is, ere, procidi, casum; Venio, is, ire, veni, ventum*); jednako tako i pridjevi sadrže sve potrebne gramatičke oznake (*Profugus, a, um; Ventrosus, a,*

um; *Acer, acris, acre; Dissimilis, is, com. le, n.; Facilis, is. com. le. n.*). Vidljivo je, dakle kako prilikom zapisivanja pridjeva s dva završetka autori precizno zapisuju rodove, što u suvremenim rječnicima nije slučaj. Istaknuta kratica *com. (commune)* odnosi se na jednake nastavke za muški i ženski rod, dok je za srednji rod zapisan poseban nominativni nastavak.

Njemački i mađarski prijevodi unutar ovog *Lexicon*a svedeni su samo na navođenje prikladne istoznačnice ili pak bliskoznačnice latinske natuknice, a s hrvatskim je pak prijevodom malo drugačije. Naime, *Lexicon Latinum* obiluje sintagmama, frazemima i rečenicama (*Pri pameti biti; Vu dobrom glaszu biti; Pregnanye za jedno godische; Prehajam prek tesznoche morja; Mestria ali znanye szlosno govornoszti*) i na taj način nudi vrlo širok prijevod latinske natuknice. Autori svaku imenicu na „ilirskoj“ strani navode u nominativu jednine (*Potemnjenje, Pomrachenje, Pomerknjenje, Potminjenje*), glagole u prvom licu jednine prezenta (*Zplacham, Izplacham, na punom placham*), a pridjeve u nominativu jednine muškog roda (*Temni, Tamni, Merkel, Merkli*). Dakle, autori teže za nizanjem velikog broja hrvatskih sinonima kako bi pružili što iscrpniji i bolji prijevod, a samim time naglasili veliku raznolikost. U slučaju da autori za neke latinske natuknice nisu mogli pronaći pravi prijevod, posegnuli su za doslovnim prevedenicama i novotvorenicama (*Barrus, i, m. Horat. Belo-Kosztchak; Horarium, ii, n. Vurodelo; Orator, oris, m. Cic. Szlosno govoritel; Philosophia, ae. f. Cic. Lyubav mudrosti, Naravno Mudro-znansztvo*).

Kao i gotovo svaki prethodni dopreporodni rječnik, i ovaj sadrži poprilično dug uvodni, odnosno predgovorni dio iz kojeg se može iščitati i saznati mnogo informacija potrebnih za razumijevanje, ali i analiziranje čitavog rječnika. Nakon naslovne strane dolazi *Facultas R. P. Provincialis*, točnije dopuštenje od strane Antonija Vanossija, provincijala Austrijske provincije Družbe Isusove za tiskanje ovog rječnika. Nakon dopuštenja datiranog iz 1741. godine slijedi *Praefatio et declaratio operis* putem kojeg autor čitatelju donosi bitne informacije za razumijevanje djela, namjenu rječnika i daje pregled četiri razdoblja rimske književnosti zajedno s nabrojanim autorima. U pitanju je tako oveći predgovorni članak pun korisnih informacija, kako za ondašnje čitatelje i korisnike rječnika, tako i za današnja istraživanja. Autor svoj predgovor započinje spominjanjem suautora Franje Sušnika: *Pia in Patriam studia Francisco Sussnik S. J. Presbytero, fractas alibi Apostolicis laboribus vires, Zagrabiae curanti, svadebant; Lexicon quodpiam Habelichiano vetustate absumpto sufficeret; e quo major, atque ex illo, ad Studiosam Illyricae nationis Juventutem utilitas dimanaret. [...] Et vero ad An. usque 1739. molestissimum opus eo perduxit, ut et Indicem Croaticas voces serie alphabetica exhibentem, quem cum subjectis Indiculis, sumptibus parsurus, retinui; et Initium aliquod*

ipsius Lexici latini, typis ad id comparatis, me adjutore, excusum videre meruerit. Jambrešić iskazujući ljutnju prema tiskaru koji je učinio previše pogrešaka napominje kako se potrudio ispraviti sve njegove greške, ali *quod nonnulla relictis minus probe, ac volebam, elaborata: quod non omnes typographici errores expuncti* te se iz tog razloga nada da će *aequi arbitri* tiskarima sve to oprostiti. Nakon kratkog prologa, unutar istog članka kreće s objašnjenjem djela u smjeru iznošenja svih dodataka rječničkom dijelu. Od rednog broja 1. do 18. autor donosi koje je riječi uvrstio, na koji način je obilježio svaku od njih te tumači kratice koje je koristio. Pod rednim brojem 13. navodi kako je umetnuo imena krajeva i slavnijih mađarskih i ilirskih gradova, kojima je dodao i kratak opis, *Illyrorum enim, et Hungarorum cumprimis gratia, labor iste a me susceptus*. Pod rednim brojem 18. rimsku književnost dijeli na četiri razdoblja, *in quas Scriptores latini ab eruditis distribuntur*. Prvo doba naziva zlatnim (*aurea*), *quemadmodum enim Aurum caeteris metallis, ita haec secutis Aetatibus, ingenio, nitore, et auctoritate praestat.*; drugo razdoblje naziva srebrnim: *Auream exceptit Argentea, a bonitate Scriptorum id nominis indepta*; treće je okarakterizirano kao brončano (*aenea*), a zatim slijedi željezno ili drveno, tj. blatno: *Tertia prioribus auctoritate inferior, dicta idcirco Aenea; Successit denique Ferrea, Lignea, seu Lutea, honestiore cognomento omnino indigna*. Nakon takve podjele, autor donosi popis pisaca za svako doba zasebno, prilikom čega na sam kraj dodaje i podnaslov *Aetatis incertae*, pod kojim navodi autore, *quorum alii, spectata scribendi ratione, aetati etiam aureae annumerari, alii contra infra ferream detradi merentur*. Ova se klasifikacija ne podudara s današnjom čiji se redoslijed kreće od uvodnog, preko arhajskog, zlatnog podijeljenog na Ciceronovo i Augustovo, pa srebrnog i sve do takozvanog doba propadanja, ali predstavlja ondašnji pogled na antičke pisce i njihova književna djela.

Nakon rječničkog dijela, autor donosi *Index Illyrico, sive, Croatico-Latinus*; zatim *Indiculus particularis nominum, quorum significationem quaere in corpore; Nomina herbarum usitatorum; De modo numerandi dies mensium, per Nonas, Idus, et Calendas*; i na kraju po već nekom ustaljenom „običaju“ slijedi *Orthographia seu recta Croatice (generali vocabulo Illyrice, seu Szlavonice) scribendi ratio*.

Premda ovaj višejezični rječnik nije prvi na hrvatskom području, zasigurno je najopsežniji. S vrlo pažljivim odabirom sadržaja lijeve strane i donošenjem istovrijednica na hrvatskom, njemačkom i mađarskom jeziku, ovaj rječnik je definitivno izazvao veliko zanimanje u europskim zemljama, posebice u Njemačkoj i Mađarskoj.

12. PRIKAZ RIJEČI U RJEČNICIMA

Ovo poglavlje predstavlja tablični prikaz svih rječnika unutar kojeg se iznose unaprijed odabrane latinske riječi i njima pripadajući hrvatski izrazi. Kako bi se izbjegle konfuzije i pokušala zadržati preglednost, iz svakog su rječnika preuzeti samo latinski i hrvatski dijelovi. Dakle, niti jedan drugi jezik nije ubrojen i sve su riječi zapisane kao da je latinski polazišni jezik svakog rječnika. U slučaju da pojedini rječnik ne sadrži odabranu riječ, posegnut će se za najslbličnijom koja je zapisana.

Kako bi se uočile narječne razlike, ali i pokazale sličnosti s današnjim riječima, izabrane su riječi koje bi to što temeljitije prikazale. Raspon između prvog i zadnjeg leksikografa je dug dva stoljeća, što nije kratko vrijeme. Upravo su se u tom razdoblju događale značajne situacije i borbe za hrvatski jezik, odnosno za njegovo formiranje. Vrančićev rječnik kao prvi u nizu rječnika dopreporodnog doba s uključenim hrvatskim jezikom nastao je u razdoblju burnih ratnih i političkih zbivanja te migracijskih kretanja povezanih s pustošenjem hrvatskih područja. Migracije su dovele do velikih promjena među hrvatskim narječjima i dijalektima – smanjuje se područje kajkavštine i čakavštine, dok postupno raste štokavština. Sva tri spomenuta narječja 16. stoljeća imaju jednake šanse da postanu temeljem hrvatskog jezičnog standarda. Naime, čakavština se mogla odabrati jer je njome pisano mnogo književnih djela, kajkavština jer se njome govori u Zagrebu koji postaje sve važniji hrvatski grad, a štokavština jer je narječje koje je najraširenije od svih. Dakle, mogao se već onda odabrati temelj za jezik, ali se u 16. stoljeću to pitanje nije riješilo. Razdoblje u kojem je živjela većina hrvatskih dopreporodnih leksikografa cijelo je 17. i prva polovica 18. stoljeća, koje je obilježilo povlačenje Osmanlija iz Slavonije i dijelova Dalmacije, ali i zamiranje književnog stvaralaštva u dalmatinskim gradovima mletačke uprave. Ovo razdoblje dugo oko 150 godina predstavlja samo nastavak traganja za stvaranjem jezičnog zajedništva. Pomak koji se dogodio usmjeren je na smanjivanje izbora za odabir jezičnog temelja, budući da se čakavština postupno povlačila i do 20. stoljeća se nije pojavljivala u hrvatskoj književnosti (FRANČIĆ 2013, 31–46). Izbor je tako trebao biti između kajkavštine i štokavštine, ali ni u tom se razdoblju nije dogodila odluka.

Zbog svega navedenog sljedeća bi tablica primjerima trebala prikazati kako se to hrvatski jezik u spomenutom razdoblju razvijao.

	Quis Quid	Dictionarium Vocabulum	Illyricus Croaticus	Navis	Mille	Tempus	Misceo
Vrančičev <i>Dictionarium</i>	<i>Quis -Koyi Quid - Csa,sto</i>	<i>Dictio – Riicz Vocabulum - Riics</i>	-	<i>Navis - Brod plavv</i>	<i>Mille - Tißuchya</i>	<i>Tempus -Vrime</i>	<i>Miscere - Mutiti</i>
Mikaljino <i>Blago</i>	<i>Quis uel qui quae quod uel quid – tko, koja, cto</i>	<i>Verbum, bi. Dictio, onis – slovvo rjec</i>	<i>Illyricus, a, m. Dalmaticus, a, m. – slovinski od slovina</i>	<i>Navis, is. – brod, laghja</i>	<i>Mille – broj od tissuchja</i>	<i>Hoc tempus, ris. - vrjeme</i>	<i>Misceo, es, cui. Commisceo, es, cui. Permisceo, es. – miscjati, pomiscjati</i>
Habdelićev <i>Dictionar</i>	<i>Quis, Quisnam. - Gdo Quid. -Sto, Kay</i>	<i>Verbum, bi, n. Dictio, onis, f. Vocabulum, li, n. - Rech</i>	<i>Dalmaticus, a, um. – Dalmatinszki, a, o Illyrice, Sclavonice - Szlovenszki</i>	<i>Navigium, ii. Navis. is. f. - Barka Brod</i>	<i>Mille. – Tiszuche, Jezero</i>	<i>Tempus, ris, n. - Ureme</i>	<i>Misceo, Commisceo, Permisceo, es, 2. - Mesam</i>
Lalićev <i>Dictionarium latino-italico- illyricum</i>	<i>Quispian, quaepian, quodpian – tkogod, kojigod; gneki, ka, ko; niki, nika, niko, Quid - scto, sto</i>	<i>Dictio, onis, f. g. – slouo, ric, vlast oblast</i>	<i>Illiricus, a, m – slovinski od slovina; dalmatinski</i>	<i>Navis, vis - Lahgia, brod</i>	<i>Mille, hoc mille, n. g. -Higliada, tissuchia</i>	<i>Tempus, poris, neu. gen. - Vrime, dobba</i>	<i>Misceo, sces, miscui, mistum, miscere – izmisati, smisati</i>
Vitezovićev <i>Lexicon</i>	<i>Quis - koi. gdo. ki. Tko. Quid - ca. kaj. sto. cto.</i>	<i>Vocabularium - recnik. slovník.</i>	<i>Illyricus, a, m - Slovenski, Hyrvatski, a, o Dalmaticus, a, m .. Hyrvatski, slovinski, Dalmatinski, a, o</i>	<i>Navis - brod. plav. ladja.</i>	<i>Mille - tissuce. jezero. deset stotim</i>	<i>Tempus - vrime. doba. prilika.</i>	<i>Miscere - mesatti</i>
Della Bellin <i>Dizionario</i>	<i>Quis, qua, quod. - Tko, tka, tko. Quid - scto</i>	<i>Dictionarium, rii. m. -Slovník, ika. m.</i>	<i>Dalmaticus, ca, cum. - Dalmatinski, ka, ko.</i>	<i>Navis, vis. f. - Korabglja, bglje. f. Plav, vi. f. Drjevo, va. n. Brood, da. m.</i>	<i>Mille. - Tissuchja. Ill. Barb. Higljadda, de. f.</i>	<i>Tempus, poris. n. - Vrjeme, mena. n.</i>	<i>Misceo, sces. -Mjescjati, mjeescjam, scjosam. Umjescjati, ijvam, scjosam.</i>

	Quis Quid	Dictionarium Vocabulum	Illyricus Croatus	Navis	Mille	Tempus	Misceo
Belostenčev <i>Gazophylacium</i>	<i>Quid. gen. Cujus. Pron. - Kay, sto. Quis, ae, od – koi, ja, ja, ali gdo.</i>	<i>Dictionarium, ii. g.n.2. - Rechih na red posztavlyeneh knyiga, vuchecha, kay vszaka diachka rech z-drugem jezikom znamenuje, & ova iszta knyiga, ku vu rukah imas, diachkoga, horvatszkoga y szlovinszkoga jezika navuchitelcza.</i>	<i>Illyricus, a, m. g. o. p. c. - Szlovenszki, a, o</i>	<i>Navis, is. f. - Brod, ladja</i>	<i>Mille. subst. g. n. plur. haec millia, ium. – jezero, tiszuche, hilyada</i>	<i>Tempus, oris. n. - Vreme, doba.</i>	<i>Misceo, es, ui, stum, & xtum. a.3. - Messam</i>
Sušnik-Jambrešićev <i>Lexicon Latinum</i>	<i>Quis, quae, quod vel quid – Gdo, koi ali ki, koja ali ka, koje, kaj ali sto</i>	<i>Dictionarium, ii, n. - Szlovník Lexicon, vel Lexicum, i, n. Rechna kniga, szlovo-kniga</i>	<i>Illyricus, a, um. - Illirianszki ali Szlovenszki, Horvatzki</i>	<i>Navis, is. f. -Ladja, brod, plav</i>	<i>Mille - Jezero, Tiszuche, Hilyada</i>	<i>Tempus, oris, n. - Vreme, Doba, Chasz</i>	<i>Misceo, es, ere. miscui, mistum, & mixtum - messam</i>

Tablica 1: Prikaz odabranih riječi u svim navedenim rječnicima

U svrhu što detaljnijeg prikaza sličnosti, odnosno razlika među narječjima, u tablicu su uvrštene različite vrste riječi – zamjenica *quis, quid*, imenice *dictionarium, vocabularium, navis* i *tempus*, pridjev *Illyricus*, odnosno *Croaticus*, broj *mille* i glagol *misceo*. Kratkim se pogledom na tablicu odmah može odrediti i zaključiti koje narječje pojedini autor zastupa u svom leksikografskom djelu.

Kako bi se što sistematičnije i preglednije prikazale razlike među autorima, odnosno njihovim rječnicima, nastavak će biti usmjeren na zastupljenost svakog narječja posebno. Vrančić se, kao jedini predstavnik čakavskog narječja u prvoj „grupi“ nalazi sam, što se podudara i s godinom, odnosno stoljećem u kojem je djelo nastalo. Mikaljino *Blago* je svojom štokavštinom poprilično utjecalo na razvoj jezikoslovnog rada na području sjeverne Hrvatske, a njemu se s južne strane pridružuju i Lalić i Della Bella. Osnovna razlika među njima je ta što se Lalić opredijelio za ikavicu (*ric, vrime, izmisati*), dok su Mikalja i Della Bella poprilično dosljedni jekavci. Kao predstavnici kajkavštine ističu se Habelić, Belostenec i Sušnik-Jambrešić, koji gotovo jednakom ekavicom bilježe svoje riječi. Što se tiče „nesvrstanog“ Vitezovića, za njega je

karakterističan slučaj korištenja više od jednog narječja. On, koji se zalagao za izvornost hrvatskog jezika, poseže za okupljanjem svih triju narječja na način da latinskim natuknicama dodjeljuje po tri sinonima; za svako narječje jedan. Naravno, većina ovih autora koristila je i riječi iz ostalih narječja s ciljem prikaza generalne jezične situacije na cijelom hrvatskom području, a ne samo vlastitom.

Najznačajnija odabrana riječ za ovu analizu je prva, latinska zamjenica *quis, quid*. Upravo ona upućuje na sve izneseno u predtabličnom dijelu, a i za svakog autora potvrđuje i naglašava narječnu opredijeljenost. Vidljivo je na koji su se način mijenjala obilježja pojedinog narječja, odnosno, koje je ponajviše u kojem razdoblju i kod kojeg autora bilo zastupljeno. Svako djelo u ovom radu predstavlja rječnik, a samo se kod nekih autora u rječničkom korpusu nalazi upravo ta riječ, čak štoviše, autori u svojim naslovima koriste riječi koje u nastavku djela ne objašnjavaju. Tako se od Vrančića do Lalića nalaze samo prijevodi riječi „riječ“, dok uopće nema spomena riječi „rječnik“. Tek je kod Vitezovića vidljivo postojanje riječi *vocabularium*, ali opet se nameće pitanje zašto u naslovu rječnika koristi riječ *lexicon*, koju kasnije ne objašnjava. Gledajući njegove prethodnike, Vitezović je svakako napravio veliki korak u formiranju sinonima za svoj *lexicon*, bez obzira što ga direktno nije spomenuo. Naravno, u obzir se može uzeti i činjenica da je ovo djelo autor ostavio u rukopisu i da je možda planirao nadopuniti korpus svojih riječi. Njegovi su sljedbenici započeli uklapati naslovne riječi u svoj rječnik, tako da se kod Della Belle za *dictionarium* nalazi prijevod *slovník*, u smislu veliki skup slova, točnije riječi; kod Belostenca se nalazi velika definicija rječnika, dok Sušnik i Jambrešić koriste čak tri sinonima za riječ rječnik (*dictionarium, lexicon i lexicum*). Tablica, nadalje, pokazuje kako je, bez obzira na hrvatski jezik, koji svaki od ovih rječnika sadrži i obrađuje, u popisima riječi izazovno pronaći pridjev *Illyricus* ili *Croatius*, zato se u tom stupcu pripisuje i *Dalmaticus*. Sudeći prema shvaćanju gore navedenih leksikografa, u pitanju su sinonimi. U Vrančićevom se rječniku ne pojavljuje niti jedan pridjev sličan navedenim. On zapravo unutar svog rječnika ne ide u smjeru tumačenja i nabiranja vlastitih imena, gradova, država ili sličnog. Na kraju krajeva, Vrančić u svom rječniku ne objašnjava naslovne riječi – nema niti riječi *dictionarium*, niti *Dalmaticus*. Kao pridjeve koji bi generalno označili hrvatski, autori koriste *Illyricus, a, um* i *Dalmaticus, a, um*. Kao autor koji je uklopio sva narječja i nizio njihove sinonime, Vitezovićeva natuknica riječi *Dalmaticus* govori sve – pod prijevodom *dalmatinski* pretpostavlja se čakavština, sudeći po Hablediću, Belostencu, Sušniku i Jambrešiću, kao predstavnicima kajkavštine, pridjev *slovinci* koji Vitezović donosi kao sinonim dalmatinskom odnosi se na kajkavsko govorno područje, dok se prijevod *hyrvatski* povezuje s štokavskim

narječjem. Naravno da su prilikom prikaza ove riječi vidljiva poprilična odstupanja i nepodudarnosti, ali se upravo to može povezati sa shvaćanjima pojedinih autora i jednostavno s različitim dijelovima Hrvatske na kojima nastaju. Riječ *navis* kao „pomorski“ pojam tumače svi autori. Štokavci zastupaju sinonime *brod*, *lađa*; kajkavci *brod*, *barka*, *plav*, *lađa*; a čakavci *brod*, *plav*. Od svih posebno odstupa Della Bella koji rabi srednjovjekovni arhaizam *korablja*; poetski izraz *plav* zastupljen kod većine čakavaca, raguzeizam *drjevo* i na kraju općehrvatski izraz *brod* koji koriste svi navedeni autori (VONČINA 2003, 466). Broj *mille* koji većina prevodi riječju *tisucja* ili kako Della Bella nalaže barbarskim nazivom *higljada*, kod kajkavskih leksikografa preveden je riječju *jezero* (prema mađ. *ezer*). Naravno, ne odnosi se na današnje shvaćanje jezera kao vodene udubine na kopnu, nego na novčanicu od tisuću osnovnih jedinica novca, nazvanu još *hiljedarkom*. Imenica *tempus* odabrana je kako bi se potvrdile već kod zamjenice *quis*, *quid* određene narječne razlike, odnosno korištenje bilo ekavice, bilo jekavice, bilo ikavice, a isto se može reći i za posljednju riječ u tablici, odnosno glagol *misceo*.

Jasno je da su leksikografi utjecali jedan na drugoga i da su međusobno preuzimali riječi. To je vidljivo u slučaju Sušnika i Jambrešića kada na jednak način kao i Belostenec zapisuju broj *mille* i glagol *misceo*. Doslovno se može reći da ga kopiraju, a kako su prema godini objavljivanja vrlo blizu, potpuno je razumljivo da su autori malo „prelistali“ ranije objavljen Belostenčev rječnik. Uspoređujući i gledajući u cjelini sve rječnike, odnosno njihove riječi, može se zaključiti kako su se postupno nadopunjavali, nadograđivali i izdizali na višu razinu. Ni s jednim rječnikom nije slučaj da je bio lošiji ili manje vrijedan od prethodnog, dapače gotovo uvijek taj „noviji“ rječnik zamjenjuje „stariji“.

Bilo kako bilo, ovi primjeri pokazuju koliko je raznolika i široka jezična pismenost bila na hrvatskom području u razdoblju od druge polovice 16. do druge polovice 18. stoljeća. Upravo je takvo stanje poslužilo za formiranje jakih temelja na kojem danas počiva hrvatski jezik.

13. EUROPSKI RJEČNICI TADAŠNJEG DOBA

Jezično stanje u Europi u 16., 17. i 18. stoljeću pod utjecajem je ondašnjih povijesnih i duhovnih prilika. Kako hrvatsko jezikoslovlje od 16. do 18. stoljeća nije ni na koji način bilo odvojeno od europskog, štoviše zauzimalo je poprilično reprezentativno mjesto u europskom kontekstu, tako se u obzir moraju uzeti prilike koje su utjecale na međusoban razvoj. U kontekstu ove međuovisnosti treba spomenuti europske utjecaje na razvoj hrvatske jezikoslovne misli.

Tadašnje situacije i događaji nisu dopuštali da teritorij današnje Hrvatske bude jedinstven, pa tako niti vlast nije mogla biti jedinstvena. Usko povezano s rascjepkanim hrvatskim područjem, jezično je pitanje bilo jako daleko od riješenog. Hrvatska su područja pretrpjela nepovoljna događanja u prošlim stoljećima – od *Plorantis Croatiae saecula duo* koji se odnosi na stanje 16. i 17. stoljeća, a svodilo se na „ostatke ostataka“, do 18. stoljeća kada se situacija postupno počela smirivati i poboljšavati. Zbog čega uopće bilo za očekivati da bi se mogla pojaviti povoljna jezična situacija. U skladu s razdobljem „ucviljene Hrvatske“ na jezikoslovnoj sceni nije postojao velik broj ljudi koji bi se posvetili pisanju jezičnih priručnika. Leksikografska djela kao temelj za razvijanje svijesti i očuvanje kulturnog identiteta u tom razdoblju su za Hrvate bila jako potrebna – prvo zbog trgovačke povezanosti s Italijom, a drugo zbog komunikacije s Mađarima s kojima su činili državnu zajednicu.

Vrančić se prvi odvažio napisati rječnik uvrstivši *quinque nobilissimarum Europae linguarum* i tako započeo hrvatski jezik „gurati“ na europsku razinu. Od drugih se europskih jezika opredijelio za latinski, talijanski, mađarski i njemački. Saznaje se i kako se Vrančić našao na meti kritika ne uklopivši u svoje djelo poznatije i veće europske jezike, prvenstveno francuski i engleski, ali i španjolski (VONČINA 1979, 7). Mikalja, Lalić i Della Bella autori su koji su, osim hrvatskog i latinskog, uklopili i talijanski jezik, dok su Sušnik i Jambrešić odlučili narodu ponuditi i njemački i mađarski jezik. Svi su se oni koristili „starijim“ ili njima suvremenim europskim rječnicima. Jedan od takvih utjecajnih rječnika bio je plodom Firentinske Akademije *della Crusca*, a ujedno i prvi talijanski rječnik pod naslovom *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (1611/1612). Riječ je o rječniku koji je većini leksikografa poslužio kao model pri obradi rječničkih natuknica. Nadalje, u slučaju Sušnika i Jambrešića poznato je kako su se za formiranje mađarske građe koristili rječnikom Franje Papaia Pariza pod nazivom *Dictionarium Manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum* (1708), a da im je kao njemački izvor prvobitno poslužilo leksikografsko djelo Adama Friedricha Kirscha naslova *Abundantissimum Cornu Copiae Linguae Latinae et Germanice selectum* (1718), a kasnije i mnogi drugi izvori (KOŠUTAR 2013, 103–131).

Postavlja se pitanje zbog čega uistinu ovi autori višejezičnih rječnika u svoj rječnički dio nisu uvrstili druge jezike, izuzev talijanskog, njemačkog i mađarskog. Odgovor se nalazi u prvom dijelu ovog zaključka – autori su u obzir uzeli samo jezike s kojima su bili u neposrednoj blizini i koji bi hrvatskom narodu mogli pomoći prilikom sporazumijevanja s osobama iz iste državne zajednice. Ipak, osim talijanskih, njemačkih i mađarskih rječnika, na europskom tlu su u razdoblju do 16. do 18. stoljeća bili aktivni i koristili se drugi „veći“ jezici poput portugalskog,

kastiljanskog (u upotrebi u Španjolskoj), engleskog, nizozemskog, danskog, ruskog, švedskog, francuskog, poljskog, turskog i češkog, a u skladu s njima su se postupno objavljivala i leksikografska djela. Primjerice, nakon rječnika Firentinske Akademije *della Crusca*, Francuska je Akademija 1694. godine objavila svoj *Dictionnaire de l'Académie française*, nakon njega i Španjolska Akademija (*Diccionario de autoridades*, 1726–39), a zatim i Ruska Akademija 1789–94 objavljuje svoj. Dakle, ovakva su djela mogla nastati samo u sredinama koje su imale vrlo jake i poprilično razvijene nacionalne kulturne institucije. Usko povezano s time, i engleski je jezik 1755. godine dobio svoj rječnik *A Dictionary of the English Language* zahvaljujući Samuelu Johnsonu, a u istom se stoljeću pojavio i njemački rječnik Christoph Adelunga pod naslovom *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (MATASOVIĆ 2013, 2–4).

14. ZAKLJUČAK

Dopreporodno doba, odnosno razdoblje od 16. do sredine 18. stoljeća u književnom smislu na hrvatskom području obilježava velik broj leksikografskih djela. Jedna od glavnih funkcija svakog rječnika usmjerena je na ulogu očuvanja jezika sadržanog u njemu. Kroz cijeli se rad pokušava prikazati na koji je način latinski jezik doprinio razvoju hrvatskog i je li pri tom loše utjecao na svoj razvoj, stavivši sebe u drugi plan. Naime, latinski je jezik godinama bio službenim jezikom ne samo na hrvatskom području, nego i na području velikog dijela Europe, gdje se toliko ukorijenio da mu nije bilo ravnog. No, budući da je bio toliko „jak“ i da je aktivno sudjelovao u glavnini javnog života, počeo se uplitati u formiranja jezika svakog naroda. Dakle, ključno je pitanje je li latinski u korist drugih jezika sebe uništio do kraja i doveo se do situacije u kojoj je danas? Treba li latinski zaista kriviti sam sebe za današnji dodijeljeni naziv „mrtvog jezika“? Odnosno, na kraju krajeva, treba li kriviti dopreporodne rječnike za to što latinski danas više nije živući jezik? To izrazito diskutabilno i delikatno pitanje iziskuje puno veće i detaljnije opise i istraživanja.

Ovaj se pregledni rad prvenstveno usmjerio na prikaz razvoja latinskih dopreporodnih rječnika kao temelja na kojima danas počiva standardni hrvatski jezik. Kao ključni jezik u svakom od njih iskače danas „neživući“ latinski jezik. Dakle, od Vrančića, Mikalje, preko Habelića, Lalića, Vitezovića, Della Belle, Belostenca pa sve do Sušnika i Jambrešića, saznaju se vrijedne informacije kako o tadašnjem shvaćanju i upotrebi latinskog jezika, tako i o formiranju „novog“ standardnog jezika. Za razliku od velikog broja europskih jezika u ono doba, hrvatski se u usporedbi s njima vrlo sporo razvijao, što mu se baš i ne može zamjeriti. Uzevši u obzir stanje u kojem su se hrvatska područja tada nalazila i nedostatak jakih institucija koje bi potpomogle razvoju standardnog jezika, hrvatski su leksikografi kao pravi intelektualci uzeli stvari u svoje ruke i započeli promjenu u smjeru formiranja jezika. Budući da je svaki od navedenih autora živio u različitom dijelu Hrvatske, svaki je promovirao svoje narječje i dijalekt. Potaknuti lokalnim patriotizmom svjesno postižu veliku raznolikost unutar jednog jezika, drugim riječima, oni svjesno unutar jednog jezika okupljaju različite dijalekte te na taj način počinju formirati ideju o standardnom hrvatskom jeziku. Premda ta raznovrsnost leži u činjenici da se hrvatski jezik sporije razvijao, ipak ga to čini posebnim i prepoznatljivim dijelom hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta. Koliko je latinski jezik zapravo bio važan u formiranju hrvatskoga upravo pokazuju ovi rječnici. Latinski je jezik neodvojiv dio hrvatskog identiteta i kulture, a u ovim rječnicima jednostavno preuzima ulogu „tumača“ različitosti među hrvatskim

narječjima. Jer, ukoliko dođe do kakvih sadržajnih i značenjskih nerazumijevanja među njima, utoliko latinski, kao tadašnji univerzalni jezik preuzima glavnu ulogu i razrješava svaku dilemu.

Budući da je u pitanju velik broj rječnika, u ovom su radu prikazane samo njihove najosnovnije odrednice, kojih, potrebno je naglasiti, ima znatno više. Zbog toga bi ovaj rad trebao potaknuti i na neki način pokrenuti daljnja istraživanja, u smjeru da se svakom od ovih rječnika posveti barem djelić vremena od onoga koliko su autori tih rječnika utrošili u formiranje nama danas važnog jezika.

Popis literature

„Álvares, Manuel“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, pristupljeno 27. 8. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2058>.

BELOSTENEC, Ivan, *Gazophylacium, seu Latino-Illyricum onomatum aerarium : selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus, metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item, plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate illyrico delicatis illustratum; Zagrabiae. Typis Joannis Baptistae Weitz, Inclyti Regni Croatiae Typographi*, pretisak iz 1740.

„Belostenec, Ivan“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, pristupljeno 27. 8. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6793>.

BORIĆ, Marijana, HALIĆ, Ivan, *Faust Vrančić u kontekstu europske baštine*, Virtualna izložba Faust Vrančić, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2018.

BRATULIĆ, Josip, „Juraj Habdelić život i djelo“, u HABDELIĆ, Juraj, *Dictionar ili Rechi Szlovenszke*, pretisak, uredio Josip Turčinović, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989, 1–15.

DELLA BELLA, Ardelio, *Dizionario italiano, latino, illirico, cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilita maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprieta la Lingua Illirica*, Venezia, pretisak iz 1728.

„Della Bella, Ardelio“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, pristupljeno 27. 8. 2020. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14401>.

DUKAT, Vladoje, *Rječnik Fausta Vrančića*, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1925, 102–136.

„Faust Vrančić“ (ur. Josip Šentija), *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 8, Zagreb, 1982, 590.

FRANČIĆ, Anđela, *Pregled povijesti hrvatskog jezika*, u *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskog jezika*, glavni urednik Ante Bičanić, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, Zagreb 2013, 7-127.

GABRIĆ-BAGARIĆ, Darija, *Na ishodištu hrvatske leksikografije: Trojezični rječnik Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje (1649./1651.)*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010.

GOSTL, Igor, „Od glagoljskih lucidarija do *Hrvatske enciklopedije*, Pet stoljeća hrvatske enciklopedike i leksikografije“, *Radovi leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža*, br. 4, Zagreb, 1995, 81–124.

HABDELIĆ, Juraj, *Dictionar ili Rechi Szlovenszke*, pretisak, uredio Josip Turčinović, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989.

HORVAT, Vladimir, „Četiri stoljeća od početka visokoškolske nastave hrvatskog jezika“, *Jezik, Časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika*, br. 1, Zagreb, 2001, 1–40.

HORVAT, Vladimir, „Postignuća isusovačkih leksikografa dopreporodnog razdoblja“, *Filologija* 58, Zagreb, 2012, 163–189.

HRKAĆ, Serafin, *Pogovor u Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, priredio i pogovor napisao Serafin Hrkać, Grude: Matica hrvatska; Mostar: Sveučilište, Institut za latinitet, 2007, 515–517.

JAMBREŠIĆ, Andrija, *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*, uredili Božidar Finka, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Petar Šimunović i Antun Šojat, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1992.

„Juraj Habelić“ (ur. Josip Šentija), *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 3, Zagreb, 1977, 322.

KLJAJIĆ, Ivka, „Pavao Ritter Vitezović, 300. obljetnica smrti“, *KiG* Br. 20, Vol. 12, 2013, 141–143.

KOŠUTAR, Petra, *Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s europskim*, doktorski rad, Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2013.

LALICH, Ludovicus, *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, priredio i pogovor napisao Serafin Hrkać, Grude: Matica hrvatska; Mostar: Sveučilište, Institut za latinitet, 2007.

LISAC, Josip, „Držićev jezik i leksikografija njegova doba“, *Čakavska rič*, br.1, Zadar, 2007, 9–15.

LONČARIĆ, Mijo, „O proučavanju Habelićeva Dictionara (uz 400. obljetnicu Habelićeva rođenja)“, *Filologija* 58, Institut za hrvatski jezik i jezikovlje, Zagreb, 2012, 223–234.

MATASOVIĆ, Ranko, „Hrvatski i drugi europski jezici u 17. i 18. stoljeću“, *Academia.edu*, 2013, pristupljeno 27. 8. 2020. https://www.academia.edu/34484620/Hrvatski_i_drugi_jezici_u_17_18_stoljecu.

MATIĆ, Tomo, *Vitezovićev „Lexicon Latino-Illyricum“*, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1955, 5–49.

MIKALJA, Jakov, *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu izgovarajuse riječi slovinske Latinski i Diacki Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice & Latine redduntur*, pretisak uredila Marija Znika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2011.

MILEVOJ, Marijan, *Gonan po nase, Rječnik labinske čakavice*, Mathias Flacius, Labin, 2006.

NIKIĆ, Andrija, *Rječnik fra Ljudevita Lalića*, Zavičajna knjižnica Život i svjedočanstva, sv. 49, Mostar, 1999.

„Pavao Ritter Vitezović“ (ur. Josip Šentija), *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 8, Zagreb, 1982, 542.

PRANJKO, Klara, „Jambrešić, Andrija“ *HRVATSKI BIOGRAFSKI LEKSIKON*, mrežno izdanje, 2005, pristupljeno 27. 8. 2020. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9069>.

PUTANEC, Valentin, „Apostile uz „Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum“ (1595) Fausta Vrančića“, *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, Zagreb, 1971, 5-18.

SIKIRIĆ ASSOULINE, Zvezdana, „Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 41, Zagreb 2009. 257–265.

SIRONIĆ-BONEFAČIĆ, Nives, *Ardelio Della Bella i prvo izdanje njegova trojezičnog rječnika iz 1728. godine*, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1992, 1–69.

ŠOJAT, Antun, *Latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića*, u *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*, uredili Božidar Finka, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Petar Šimunović i Antun Šojat, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1992, III–XXVIII.

VITEZOVIĆ, Pavao Ritter, *Lexicon Latino-Illyricum*, Svezak prvi, prijeslik rukopisa, priredio i pogovor napisao Bojan Marotti, Artresor naklada, Zagreb, 2000.

VITEZOVIĆ, Pavao Ritter, *Odiljenje sigetsko*, 1684, pretisak, Liber, Zagreb, 1971.

VONČINA, Josip, *Hrvatski rječnici*, u *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 3, *Barok i prosvjetiteljstvo (XVII–XVIII. stoljeće)*, urednik Ivan Golub, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2003, 461–472.

VONČINA, Josip, „Vrančićev rječnik“, *Filologija* 9, 1979, 7–36.

VRANČIĆ, Faust, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae & Ungaricae*, pretisak prema izvorniku 1595. godine, uredio Slavko Goldstein, Novi Liber, Zagreb, 1992.

VRANČIĆ, Faust, *Xivvot nikoliko izabranih divvicz*, pretisak, Digitalna zbirka Znanstvene knjižnice Zadar, 1606.

ZNIKA MARION, Maja, „Neizbrisivi trag Ivana Belostenca“, *Vremeplov*, br. 3, Hrvatski jezik, 2018, 31–33.